

УСТАНАК НА ЈУГУ СРБИЈЕ У РАЗДОБЉУ

1941 — 1942.

С јесени 1941. године на подручју целе окупиране Југославије разбуктао се народни устанак против окупатора и домаћег издајничког апарата власти. Од каквог је значаја та борба била на подручју Србије, друг Тито, у своме реферату на V конгресу, каже:

... „У четвртом броју Билтена, од 3. септембра, говори се о стварању издајничке владе Недића и о многобројним борбама и терору окупатора и квислинга.

У петом и шестом броју, од 8. и 18. септембра, говори се већ о тешкоћама окупатора и о његовој нервози, јер Недићева влада није била способна да окупаторским бандама обезбиједи несметану пљачку Србије. Ево шта се, између осталог, каже о томе у уводнику Билтена од 18. септембра:

„Немачки окупатори већ су незадовољни марионетском владом Недића. Немачки војни заповедник Данкелман рекао је: „Ви сте нам обећали да ћете у најкраћем року успоставити ред у читавој земљи. Казали сте нам да ће се око вас окупити сви Срби и да је ваш ауторитет тако велик да ће се на ваш позив вратити сви људи који су побегли у шуму, а кад тамо ви јадикујете и изгледате као човек који је потпуно капитулирао“. Издајица Недић жалио се Немцима да он не може изаћи на крај с партизанима. Он је молио Немце да му даду више војске за борбу против српског народа, или да узму сами све у своје руке, то јест — читав крвнички посао над српским народом. Између осталог издајица Недић каже: „Ви сте нам дали одвећ мало времена да извршимо мобилизацију и избор поверљивих људи (читај — издајица), а то се не може тако брзо извршити. У нашу милицију ће се увући комунисти, који ће онда читаве наше одреде одвлачити на страну побуњеника.

Уверавам вас да ће побуњеници ликвидирати наше трупе и ми ћемо морати да се повучемо. Идеја о милицији биће компромитована. Неће се моћи формирати никакав нови организам вама за помоћ. Ту смо изгубили последњи адут и последњу могућност да се одупремо анархији (то јест — народу). Сетите се само Косте Пећанца. Из тога треба извући психолошку поуку за будућност. Његов гест је био толико непопуларан да он данас више не може говорити ни у чије име (Коста Пећанац је добио од Немаца један милион, али узалуд!). Нисмо могли да избришемо код народа мучан утисак ни забраном прогласа ни ћутањем. А ви настојите да моја влада узме у своје руке оружану сузбијање партизанске борбе".

Ево због тога се љуте Недићеви послодавци на његову владу и љуто га прекоравају што не може да оправда оне паре које је добијао за своју издају над народом.

Фашистички харамбаша др Турнер жали се Берлину у једном извештају да се са српским народом не може изаћи на крај и каже: „Покушавали смо свим средствима, наговарали смо, говорили, претили, али ништа не помаже. Не верујемо да је могућно нешто да постигнемо на рачун његовог ауторитета у овој земљи. У овој земљи народ не познаје ауторитет. Сви наши покушаји да се народ канализује у једном конструктивном правцу и одвоји од комуниста — пропали су. Међу Србима се не може створити мањинско питање, које је тако сјајно каналисано у Хрватској. Комунисти су успели да око своје паролe окупе већину народа. Неки иду тако далеко да више воле большевизам него окупацију, па и они на које смо ми рачунали као на сараднике. Преостаје само једно средство, а то је — оружана акција. Са милицијом иде тешко. Са Италијанима би ишло још теже. Позиције партизана у шумама су такве да је тако рећи немогуће погодити их у срце. Не помаже ни појачана пропаганда, која говори о томе да большевизи стоје на фронту рђаво. Добијам утисак да ни вести о капитулацији СССР не би довеле до капитулације ових бандита, који су жилави као ђаволи. Осим тога, њихова организација је изврсна. Она би могла бити класичан пример најбоље тајне организације. Много би од њих могли да науче чак и Пољаци, који су доста вешти у таквој борби".

Ето тако говори тај бандит о тешкоћама у Србији.

Из Берлина је на ово дошла оштра опомена војним властима и марионетској влади, у којој се, између осталог, каже ово: „Српска влада треба да зна да је ратно доба, да Немачка нема времена. Нама је данас мир на Балкану

потребан више него икада. Ми га морамо постићи, па макар и уз највеће жртве. У овој области се испољавају све новији проблеми, који изискују ред и мир, а догађаји у Југославији рђаво утичу на друге балканске земље, као на пример на Бугарску, где се не изда ниједан летак а да се не спомене херојски српски народ."

У том времену, у раздобљу 1941—42. године, народноослободилачки рат на југу Србије прерастао је у народни устанак. Простране територије са обе стране Јужне Мораве до Суве планине и Ниша на једној и Западне Мораве на другој страни биле су ослобођене. Једино су се држали још градови с јаким непријатељским посадама, но и они су били у опсади. Пруге и друмови били су искидани, и на тај начин угрожене све везе Немачке са истоком и југом Европе. Готово је потпуно била уништена власт постављена од окупатора, и почела је изградња нове, народне власти. Спречена је реквизиција из ових привредно богатих крајева, чиме је окупатор такође био тешко погођен.

У овом поглављу пратићемо тај устанак у време његовог започињања и успона, до почетка 1942. године, кад је непријатељ, у циљу његовог угушења, припремао, а затим почињао велику пролећну офанзиву против оружаних снага ослободилачког покрета у овоме крају Србије.

ДАЉИ РАД ПАРТИЈЕ И ОРУЖАНА БОРБА НА ПОДРУЧЈУ КРУШЕВЦА ДО ПОЧЕТКА 1942.

О стању у Партији и у Расинском одреду члан ПК Мирко Томић послао је извештај ПК 13. септембра 1941, у коме се, између осталог, каже да и у партијској организацији и у Одреду има још много да се уради. Долазак Недићеве владе, каже даље Томић, правилно је протумачен од самог народа. Проглас Косте Пећанца унео је забуну у народ: „иако Коста не ужива никакав глас, народ не може да верује да је то он потписао, а кад га уверимо у то, онда је склон да наседне смицилицама да је то према Немцима крупан маневарски потез који четници треба да изведу". Четници отворено прете, компромитују се пред народом; мајор Кесеровић је ишао у села и тукао људе, на силу их уписујући. „Покрајински Проглас", каже се даље, „добро је дошао, и трудимо се да га у више хиљада примерака растуримо у народ. Сарадња са осталим политичким партијама није остварена. Предузети су кораци да се са припадницима тих партија разговара. Немачки гарнизон у месту има око 500 људи, наоружаних пушкама,

пушкомитраљезима и митраљезима". У истом извештају Томић о Одреду каже следеће: „Ових дана он ће се у људству двоструко појачати, а то значи тек број једне чете ... Што се тиче оружја, Одред располаже довољном количином бомби и муниције, нешто је стигло и из Краљева" (Историјски архив ЦК СКС).

У погледу оружја, указивало се да га је овде преко потребно прикупљати; утолико пре што ниједна јединица бивше југословенске војске на терену округа није била разоружана нити је бацала оружје, као што је то био случај у априлу 1941. у Горњој Косаници, на Пасјачи и око Блаца, где су расформиране три дивизије: Дринска, Моравска и Коњичка, па је народ тога краја дошао до знатних количина оружја, приграбио га и сакрио.

У септембру 1941. веома је активан Јухорски партизански одред. Он је у селу Карановцу одржао почетком септембра збор на коме је пред око 600 људи говорио командант Мирко Жунић-Баца. Одмах после тога срушен је железнички мост у Тићевцу на Јовановачкој реци. Осмог септембра Одред је упао у Варварин, заузео варошицу без отпора, спалио све архиве, запленио око 60 пушака и много другог материјала и војничке спреме. Ова акција имала је великог одјека у народу овога краја. Десетог септембра Јухорски одред је ушао у сам Трстеник. У градићу тада није било Немаца, већ само жандарма, који су разоружани. Такође су спаљене архиве. Партизани су се задржали у варошици до 10 сати пре подне. Приликом повлачења сачекали су их четници, и у тој борби погинуло је пет партизана. Одред је даље наставио да крстари тереном, да врши диверзије на прузи, да држи зборове, да пали општинске архиве и да по селима оснива сеоске (полуполине) десетине.

И Расински одред у то време врши акције. Тако је 17. септембра извршена непотпуно успела диверзија на железнички мост у Читлуку, свега 4 км далеко од Крушевца. Од четири мине упалила се само једна и онемогућила оне друге, али је мост ипак био онеспособљен за саобраћај за извесно време.

У септембру 1941. и Копаонички одред напада и деценира рудник Бело Брдо, који за све време окупације није више могао бити оспособљен за рад. Но Одред је убрзо напустио рејон Копаоника и повукао се ка Рашкој и Краљеву, одакле је партијски и поникао, тако да је копаонички срез био све до краја рата препуштен четницима, ако се изузме неколико акција које су у том рејону извршили Расински и Топлички одред. Сам Копаонички одред је убрзо, у борби код рудника Јарандо,

изгубио своје најбоље, руководеће кадрове, а затим се повукао према Краљеву.

Како је устанички покрет у Србији узимао све шире размере, Хитлер је, 16. септембра, наредио да се тај покрет угуши, да у „српској области“ пре свега треба осигурати „саобраћајне објекте важне за немачку ратну привреду, а затим најоштријим мерама успоставити поредак“, да се с необичном „свирепошћу поступа са Србима“ и да се за убиство једног немачког војника свети на начин који ће појачати „застрашујући ефекат“ (Ослободилачки рат, Београд, 1957, стр. 64).

Да су Немци правилно оценили све већу опасност од устанка у Србији, показује и напад на Крушевац и борба за његово ослобођење, до чега је убрзо дошло. Припреме за напад почеле су раније. Још 9. септембра командант Расинског партизанског одреда Милоје Закић ступио је у преговоре са четничким војводом Милутином Радојевићем о сарадњи у борби против окупатора. Заједнички састанак одржан је и 18. септембра у селу Слатини, а сутрадан и у селу Бовану. О споразуму постигнутом на овим састанцима Радојевић је обавестио мајора Кесеровића. Споразум се састојао у овоме: 1) да се заједнички напад на Крушевац изврши 23. септембра; 2) пре него што отпочне напад да се изврше све припреме и да се град блокира; 3) блокаду града са западне и јужне стране преко Багдале извршиће Кесеровић; 4) са истока и севера град ће блокирати Расински партизански одред и четнички одред војводе Радојевића. Припреме за напад Кесеровић је вршио у виду опште мобилизације, док је Расински партизански одред вршио то на принципу добровољног јављања бораца, из села и града. Одред је тада нарастао на 80 бораца, наоружаних пушкама и једним пушкомитраљезом. Радојевићев четнички одред бројао је 40 људи, али је само половина била наоружана.

Кесеровићу је сарадња с партизанима од самог почетка тешко падала. Он је већ раније на зборовима изражавао свој антикомунистички став. Једном приликом, за време обиласка терена по Жупи, Немци су га ухапсили и спровели у Крајскокомандантуру у Крушевац. После саслушања, Кесеровић је пристао на сарадњу с Немцима у ДУХу споразума који су Немци постигли с Костом Пећанцем. Том приликом Кесеровић се и сликао с немачким крајскокомандантом, а на интервенцију Косте Пећанца пуштен је из затвора. Сви ови моменти указивали су на то да се у озбиљност његових намера што се тиче напада на Крушевац није могло веровати. Зборно место мобилисаних сељака које је он повео — било их је око 1 500 — налазило се у Гарској шуми изнад Багдале.

Напад је почео дан раније, 22. септембра. Једна немачка патрола набасала је тога дана на четничку заседу и отворила ватру. Нападнута заседа прихватила је борбу и брзо ликвидирала Немце. Кесеровићев штаб држао се пасивно, али су старешине мобилисаних сељака издале наређење за јуриш. Нападали су од села: Мудраковца, Липовца, Пакашнице, Лазарице и Читлука. Један део четничких снага допро је до саме Крајскоманде. Немци су брзо сатерани у своја утврђења. Борбе су се наставиле код гимназије и начелства, затим код монопола и касарне.

Расински партизански одред вршио је припреме за предстојећи напад, који је био предвиђен за 23. септембар. Пред вече је у Одред стигао секретар ОК и позвао штаб Одрода да хитно изда наређење за напад. Борбу је требало наставити, али је Кесеровић изненада наредио својим јединицама да се повуку. Расински партизански одред упао је у град и наставио борбу са источне и северне стране. Борбе су вођене недалеко од касарне и монопола, два објекта која су Немци добро утврдили. Једна десетина Расинског одреда стигла је до пруге и онеспособила је за довлачење немачких појачања, док је друга успела да се пробије преко бивољског моста, савладала немачко митраљеско гнездо и допрла до касарне. Ту је наишла једна немачка коњичка јединица, с којом се десетина сукобила. Из ове десетине рањени су десетар, који је био и пушкомитраљезац, и његов помоћник. Уто је наишао и блиндиран воз; дошавши до порушене пруге, стао је и почео да митраљира терен у долини Расине. Десетина се поред железничке станице пребацила у село Читлук, и, заобилазећи град, дошла до партизанских снага које су већ биле на брду Росуљи изнад Обилићева.

Главнина Расинског партизанског одреда није могла да продре дубље у град, јер су га Немци чвршће посели после повлачења Кесеровића и његових четника; Кесеровић је на тај начин ослободио Немце притиска са стране која је била најпогоднија за напад. Снаге потпуковника Радојевића држале су се пасивно готово за све време борбе.

У борби против снага које је повео Кесеровић и снага Расинског партизанског одреда учествовала је немачка посадна јединица мајора Вилдермунта и самостални батаљон капетана Шихорлде. У одбрани је у прво време учествовао Самостални батаљон, у јачини од 280 добро наоружаних немачких војника, а касније му се придружила и посадна пешадијска јединица мајора Вилдермунта од око 350 људи. Приметивши да се обруч око града стеже, Немци су затражили помоћ од Ортскоманде у Нишу и добили блиндиран воз и једну тенковску јединицу од десетак тенкова.

у противнападу Немци су употребили дивизион артилерије, као и неколико једноседих авиона, који су бомбардовали села Паруновац и Дедину. После одбијеног напада јединица мајора Вилдермунта упала је у село Дедину и ухапсила око 30 људи, а Самостални батаљон капетана Ширхолде у село Паруновац, где је ухапсио око 50 људи.

Напад није успео углавном због издаје Кесеровића и његових четника. Он није извршен у заказани дан и у акцијама није било садејства. Кесеровић је најпре преурадио с нападом, а затим је, кад је Расински партизански одред ступио у дејство, издао наређење о повлачењу, и тиме на своме делу ослободио немачке снаге, које су могле да се пребаце на део угрожен од снага Расинског партизанског одреда. На Кесеровића је утицао и Коста Пећанац; он му је послао наређење да не сме напасти град. У истом смислу интервенисали су и многи богатији грађани Крушевца, трговци, кафеџије и други.

После ове борбе Коста Пећанац се пребацио са око 2 000 својих људи из Топлице у долину Расине, ушао је у Крушевац и истовремено запосео нека околна села, Обилићево, Паруновац, и друга.

Штаб Расинског партизанског одреда и даље настоји да се заједничка борба против окупатора настави. Двадесет петог септембра одржан је заједнички састанак штабова у месту Бован да би се направио план за нови напад на Крушевац, али је том приликом опет дошло до неспоразума, јер Кесеровић није пристао да се запали складиште бензина у Обилићеву. Одред се тада, заједно с четницима, спустио до села Паруновца, одакле је отишао за Пасјак и наставио марш до села Мрзенице, где су партизани напали на немачку моторизовану колону, која је долазила из Крушевца. Непријатељ се развио за борбу, но био је разбијен и враћен за Крушевац. Расински одред је у Мрзеници порушио железнички мост и на том месту неколико испражњених композиција возова, заједно са локомотивама, срушио у провалију. Један немачки моторизовани одред напао је од Крушевца, али су га партизани са раније заузетих положаја успешно одбијали, све док им иза леђа нису зашли Пећанчеви четници, те су под борбом одступили. У овој борби погинуо је један партизан, док је, према извештају из Сталаћа, број мртвих Немаца био знатно већи. Ова борба код Мрзенице вођена је 30. септембра 1941. године.

Пред вече, Одред се преко Мораве и села Шанца пребацио за Јасику, село које су Немци преко дана тукли топовима. Ту су се већ налазили четнички штабови и генерал Новаковић са 30 четника. На састанку који је затим

одржан штаб Расинског партизанског одреда није пристао на Новаковићев захтев да буде под његовом командом, већ је остао доследан своме ставу да ће дејствовати заједнички и равноправно. Тада је одлучено да се образује заједнички штаб са задатком да изврши све припреме за поновни напад на Крушевац. Предвиђено је да се успостави веза са Беличким партизанским одредом како би и он учествовао у том нападу. Исто тако је одлучено да се изврши мобилизација за ову борбу. До поновног напада на Крушевац ипак није дошло.

Заједнички штаб одлучио је да се раскринкавају четници Косте Пећанца; да се одржавају зборови и конференције по селима и да се изда заједнички проглас са тачно израженим ставом. Текст прогласа је брзо састављен и прихваћен, али је до неслагања дошло у вези са потписом: четници су тражили да се као потпис стави „краљева војска“, а партизани су инсистирали да стоји „народна војска“. Као посредник јавио се генерал Новаковић; он је утицао на остале да пристану на потпис који су у свом предлогу формулисали партизани. Техника ОК Крушевац брзо је умножила проглас и курири су га разнели по селима округа.

Одмах затим Немци су напали на Јасику. Четници су се повукли, док су партизани пружили отпор. Расински одред је затим преко села Кукљина, Беле Воде и Коњуха кренуо за Александровац, до кога је стигао пре четничких одреда. Ту је дошло до пушкарања са месним четничким одредом, који се затим повукао из варошице на околне висове.

У Александровцу је одржан заједнички збор на коме су партизани говорили о борби против окупатора. Заједнички штаб је затим донео одлуку да сви одреди крену преко Трстеника ка Краљеву да би се прикључили тамошњим одредима, који су блокирали град. Но кад су стигли до Трстеника и улогорили се у селу Чаирима генерал Новаковић се, под утицајем жичког епископа Николаја Велимировића, повукао из заједничког штаба. Њему се придружио и мајор Кесеровић. Потпуковник Милутин Радојевић се колебао, али је, оставши без војске, кренуо натраг за Сталаћ под изговором да скупи људе. Истовремено је стигла директива Врховног штаба да партизански одреди дејствују самостално и да се чувају четничких провокација.

Расински партизански одред, сходно добијеним упутствима, остао је на прузи између Трстеника и Краљева да би спречавао довођење немачких појачања из Ниша према Краљеву. Ноћу, између 11. и 12. октобра, напао је на железничку станицу Почековину. Том приликом демоли-

рани су апарати, уништене телеграфско-телефонске везе, а мост на 37/100. км експлозијом је онеспособљен за саобраћај. Сутрадан су наишли Немци од Крушевца, те се неколико дана водила неравна борба с надмоћним непријатељским снагама.

Обавештен о догађајима код Краљева, ОК Крушевац је донео одлуку да се Одред пребаца на Јастребац. Тринаестог октобра Одред је стигао у стари логор више села Слатине. Сутрадан, док су партизани у селу Петини одржавали збор, на њих су напали четници Косте Пећанца. Одред се под борбом извукао у шуме. Рањена су два партизана. Тада је штаб Одрода одлучио да са овог терена протера четнике; нападнути су у селу Петини и у Дворану, где су разбијени и натерани у бекство у правцу Крушевца, пошто су оставили за собом шест мртвих. После тога четници су разбијени и у селу Ломници, где су многи заробљени. До краја октобра Расински одред се кретао на терену испод Јастрепца, одржавајући политичке зборове и конференције по селима и вршећи друге акције.

Четрнаестог октобра у борби на Попинској Реци с Немцима настрадао је партизански одред под командом Љубодрага Миленковића. Од 130 бораца погинуло је 42. Комесар овог одреда био је Раде Вилотијевић и одред је стајао под командом Краљевачког партизанског одреда. После пораза на Попинској Реци одред се није могао одржати, па су четници почели да јачају и да врше незапамћен терор и у трстеничком крају.

У заједници са Топличким одредом Расински партизански одред извршио је 21. новембра у поноћ напад на четнике који су били утврђени у основној школи у Великом Шиљеовцу. Борба је трајала до сванућа, кад су се партизани повукли. Погинула су два партизана, док је на страни четника било пет мртвих и четири рањена. Школа није могла бити заузета зато што су се на прозорима налазиле жичане мреже, тако да бомбе које су бацали партизански бомбаши нису упадале у собе четника, већ су се враћале натраг.

Немци предузимају све мере да онемогуће и униште све јаче устаничке снаге. Генерал-фелдмаршал Лист издао је наређење за концентрацију немачких трупа у Крушевцу ради „гушења српског устаничког покрета". Грађанству Крушевца објављено је 25. септембра поштрење мера у вези са ограничењем кретања; забрањено је шетање по граду и састајање више од два лица. Командант 17. пешадијске дивизије, обавештен о већем броју „банди" са изграђеним логорима, шаље вишој команди „план у циљу уништења банди и логора" (5. октобра 1941), у коме извештава да се командант 737. пука с пуковским штабом,

⁵ Јужна Срвија

„у циљу потребних припрема“, већ налази у Крушевцу. Између осталог, у плану се предвиђа употреба тенкова и брдске артилерије. „Пошто, према досадашњим искуствима, постоји бојазан да овај удар с обзиром на околности буде удар у ветар, тј. да банде буду протеране али не и уништене, то ће бити потребно да се за овај случај трупи одреди јасан задатак“. На основу предлога дивизије, „задатак може да гласи: 1. пропаганда и претња, 2. паљевине, 3. хапшења талаца, 4. хапшење целокупног мушког становништва сем деце и стараца. Под 1. говорници-пропагатори српске владе прате трупу, обавештавају на пропагандистички начин становништво уз једновремену претњу да ће бити примењена заиста најрадикалнија средства, истребљење читавих општина...“ Разрађујући свој план, командант наводи у извештају вишој команди од 10. октобра: „Тактичко руковођење непријатељских јединица је апсолутно целисходно (српски војници и официри). Њихова борбена снага и руководство су се битно побољшали. За нас важни друмови, железничке пруге итд. плански су разрушени у простору Чачка, Краљева, Крагујевца, Крушевца... Да би се то спречило, изгледа ми да би, поред досад спроведених мера сигурности, било потребно да се са обе стране железничке пруге и друма образује једна „затворена зона“. Из те затворене зоне, образоване са обе стране пруге и друма, односно око најважнијих места (рудника), у ширини односно у кругу од по 3 км, мораће се (пре свега на нарочито угроженим местима) потпуно иселити целокупно цивилно становништво. Ово је најбоље да се изврши по наређењу српске владе“ (Зборник, том I, стр. 486, 487).

Командант 717. немачке панцир-дивизије шаље 5. октобра Други батаљон 737. пешадијског пука, стационаран у Крушевцу, у напад против Расинског одреда „у циљу уништавања банди и логора“. Пуковник фон Ботхонер разговарао је 6. октобра 1941. са Костом Пећанцем и о томе извештао штаб XVIII немачког армијског корпуса. Према извештају фон Ботхонера, „у области Крушевац — Ваљево“ Пећанац има 800 до 1 000 људи. „Општи утисак: Пећанац је у борби против комуниста искрено на немачкој страни... К. П. је, изгледа, колико ја (фон Ботхонер) могу оценити, безусловно поуздан“ (Зборник, том I, стр. 630, 636). Ради обезбеђења саобраћаја на железници, немачке власти су, у смислу свих ових мера, 22. октобра наредиле евакуацију свег становништва дуж пруге и друма од Крушевца до Краљева. Исељавање је требало да се изврши 24. октобра. Немци и четници Косте Пећанца отпочели су са терором у Темнићу, где је похватано много активиста и

симпатизера НОП, и то нарочито из села Поточца, Рашевице и Својнова, од којих су неки стрељани у Ћуприји.

Током новембра стигла је директива Врховног штаба НОВ и ПОЈ да се сви далеко истурени одреди повуку ка Ужицу, да се снаге концентришу према југозападу ради преласка у Санџак. Војно-политичка ситуација у крушевачком округу постаје све тежа. Завршавајући своју прву офанзиву, непријатељ је ослободио велик број својих снага и разместио их по градовима. Крушевац је пун непријатељских војника. Ту је установа СД (одељак Гестапоа), чије је бројно стање нестално и чији је формацијски састав условљен ситуацијом и догађајима на терену. Особље фелдјандармерије бројало је око 25 људи. Крајем 1941. године у Крушевац је дошао полицијски одред дивизије „Принц Еуген“, у јачини од око 250 људи, са задатком да врши масовна хапшења талаца, стрељања и мање оружане акције против партизана. Још у септембру 1941. године формиран је при Крајскоманди у Крушевцу полицијски батаљон са око 500 војника. У Крајскоманди је радило 35 официра и подофицира Вермахта. Самостални пешадијски батаљон Вермахта дошао је у Крушевац у априлу 1941. у јачини од 280 људи; у Крушевцу су стационарне привремено и немачке јединице које су надирале према Краљеву. Немачка посадна пешадијска јединица од око 400 људи дошла је из Ниша у августу 1941. и била стационарирана у Крушевцу до октобра исте године. Поред пешадијског наоружања, имала је и један дивизион артилерије, десетак минобацача и неколико једноседих авиона, који су се налазили у хангарима на аеродрому код Крушевца. Ова јединица учествовала је у нападу на слободну територију и на околину Ужица. У априлу 1941. у Крушевцу је основана организација „Културбунд“, којој је приступило око 30 лица, а састанке је одржавала два до три пута недељно, бавећи се и обавештајном делатношћу у корист Немаца.

У Крушевцу је било и квислиншких војних формација. Још у јуну 1941. формиран је окружни жандармеријски одред у јачини од око 300 припадника бивше жандармерије. Одред је у прво време имао под својом командом жандармеријске станице у бившим срезовима: Трстенику, Александровцу, Брусу, Ражњу, Варварину, и по једну чету у Крушевцу за срез крушевачки и расински, а затим у Великом Шиљеговцу и у Рибарској Бањи. У току августа 1941. бројно стање жандармеријских снага повећава се на око 800 људи, распоређених у 31 станицу (са 20 до 30 жандарма). Брзо повећање жандармеријских формација уследило је путем мобилизације свих бивших припадника жан-

дармерије, полиције, официра и подофицира бивше југословенске војске, а затим и због добрих припадности и бенефиција. Услед брзог развоја народног устанка долази до потпуне реорганизације жандармеријских одреда формирањем регуларне војске Милана Недића, Српске државне страже (СДС). Прве јединице ове „регуларне“ војске, под именом „Пољска стража“, појављују се у мањем броју већ у новембру 1941, у ствари појачавају постојеће жандармеријске станице; дислоцирају се у Крушевцу и среским местима као неке специјалне покретне јединице са задатком да чисте терен од партизана. Укупно бројно стање жандармеријских снага на територији округа крајем 1941. године износи 850 људи. Крајем ове године у Крушевцу је формиран логор за комунисте и симпатизере НОП. Логор је био у почетку под командом Жандармеријског одреда, а касније под командом Окружне команде СДС у Крушевцу. Истовремено је образована Окружна школа српске државне полиције.

Тако, крајем децембра 1941. године, Крушевац постаје велики војни логор непријатељских снага.

Под притиском тих непријатељских снага Расински партизански одред, који је имао око 50 наоружаних бораца, у новембру прелази у Топлицу. Тамо је, заједно са Топличким одредом, учествовао у неколико борби о којима ће касније бити речи. У време тога садејства одреди су имали заједнички Оперативни штаб, који је руководио борбама оба одреда по директивама партијског руководства из Ниша. После тога се, крајем године, опет вратио на терен Расине.

ОК Крушевац, у таквим околностима, с тешкоћама руководи партијским радом: два његова члана била су тада у затвору, један се пред опасношћу склонио из града, један је погинуо, а сам се секретар налазио у Одреду. Једино је скојевска организација била активна. У тој ситуацији ПК шаље писмо 10. јануара 1942. ОК Крушевцу у коме скреће пажњу да се сви партијски кадрови не смеју повлачити у оружане одреде, већ да треба исто тако организационо и политички јачати партијске организације на терену. У том писму указује се и на потребу стварања одбора и народне власти.

После тога секретар ОК Недељко Караичић, 20. јануара, стиже из Одреда у Крушевац, где је попуњен ОК, реорганизоване партијске ћелије, а исто тако извршене промене и у ОК СКОЈ-а. Састанци се редовно одржавају, и на њима се доносе одлуке за даљи рад. Партијски рад се појачава и на терену. У Александровцу је основана скојевска група занатских радника; у темнићком срезу обновљене су и повезане партијске организације у Варварину,

Тољевцу, Бачини, Парцану; у крушевачком срезу учлањен је у Партију већи број кандидата; у Брусу су основане партијска ћелија и скојевска група; у трстеничком срезу ради врло активно партијска организација у Великој Дренови; активирани су ћелије у Страгару, Коњуху, партијска упоришта у Трстенику, Почеквини, Селишту, Богдању, Милутовцу, Пољни и Орловцу, док су у расинском срезу основана партијска упоришта у Мудраковцу, Капицији, Степошу, Сталаћу, Трмчару.

На састанку ОК одржаном крајем фебруара 1942. констатовано је да постоје услови да се формирају нове партијске јединице у округу, па су и одређени чланови који ће те задатке извршавати. Осим тога, ОК је себи поставио и ове задатке: извршити припреме за мобилизацију људства и јачање Одред, опремити Одред оружјем и другом потребном опремом; помагати породице бораца, и тако даље. Убрзо после тога формиране су партијске ћелије на подручју Крушевца у селима: Гаглову, Дедини, Паруновцу, Читлуку, Кукљину и Белој Води. Како је и рад партијске организације у самом Крушевцу сређен и појачан, формиран је Месни комитет, чији је секретар био Стеван Миланко.

У то време штаб Расинског одреда, који се већ налазио у Расини, добио је, преко заједничког Оперативног штаба, неколико писама у којима је, ради чувања снага, речено да се задрже само одабрани борци, а остало људство да се распусти. Из Одред је тражена веза са ОК Крушевац да се ово разјасни, а тада је стигао и курир ОК Крушевац; ОК је послао препис директива ПК, који у најоштријој форми критикује такве појаве.

После тога је Расински одред, у заједници са Топличким одредом и сеоским десетинама, пошао да нападне четнике у Рибарској Бањи. Партизани су, без неке нарочите опрезности и обезбеђења, 12. фебруара 1942, лако умарширали у Бању. Међутим, четници и недићевци, кад су партизани ушли у само место, отворили су на њих ватру са околних брда. Одреди су се морали повући; имали су једног мртвог и три рањена. Затим се Расински одред поново пребацио у Топлицу, где је, у борбама код Куршумлије, 23. фебруара, погинуо командант Закић. ПК је својим писмом Упућеном ОК Крушевац од 19. фебруара неуобичајено оштро критиковао Одред и партијску организацију због напуштања терена. ОК је одговорио на ово писмо оцењујући стање Одред, његово наоружање и борбену спремност, морал и Дисциплину као врло добре. Исто тако, дати су подаци о стању партијске организације у Одреду. По подацима из историјских материјала види се да је у то доба, фебруара 1942, у Крушевцу било 30 чланова КПЈ (19 радника, 3 занатлије и 9 интелектуалаца), организованих у четири

јединице. Петог марта ПК шаље ново писмо ОК Крушевац, у коме делимично исправља своје раније оштре оцене, али и даље инсистира на томе да се активност Одрета појача.

РАД И БОРБА НИШКЕ ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ВРЕМЕНУ ОД ОСНИВАЊА ОДРЕДА ДО КРАЈА 1941. ГОДИНЕ

Окружни комитет Ниш од првих дана окупације посвећивао је највише пажње градској партијској организацији с циљем да град постане упориште читавог округа. У Железничкој радионици се у првој половини месеца јула обнавља партијска ћелија, у августу је формирана још једна, а у првој половини септембра већ је формиран Биро железничке радионице, чији је секретар био Мија Станимировић. Железничка радионица, пошто је у њој радило много радника из околних села, имала је велик значај за развој ослободилачке борбе у целој нишкој околини, јер су њени радници преносили своју активност у сва места где су живели или куда су повремено одлазили. Из ове фабрике у партизанске одреде отишао је 1941. године велик број радника.

У Мостовској радионици било је до краја 1941. године укупно три члана Партије, а у ложионици „Црвени крст” — два кандидата. И у осталим нишким фабрикама било је напредних радника, симпатизера Партије, али због препаза полиције, као и местимичног секташтва, нису свуда могле бити оформљене партијске ћелије. Крајем септембра 1941. у нишкој болници формиран је болнички партијски актив од пет до шест другова. Тада је у Нишу било укупно око 30 чланова партије и приближан број кандидата.

Слика делатности Партије у Нишу у то време била би врло непотпуна ако се не би истакло да се један од главних њених задатака састојао у раду са омладином, којим је руководио ОК СКОЈ-а, на челу са секретаром Станимиром Вељковићем-Зелетом. Мрежа скојевских упоришта у граду била је густа: у Првој мушкој гимназији постојала је јака скојевска организација са посебним скојевским активима — у осмом разреду било је 10, у седмом 15, а у шестом и петом 14 активних омладинаца. У Другој мушкој гимназији радило је 13 скојеваца, док их је у Женској гимназији било око 8. Трговачка академија је имала јаку скојевску организацију са око 30 скојеваца, груписаних по разредима. У Средњотехничкој школи радило је организовано око 7 скојеваца, док је студентска омладина имала своје месно руководство студената за Ниш и околину. По-

ред снажне партијске организације у Железничкој радионици, постојала је и јака скојевска организација од око 40 скојеваца са активима по одељењима радионице, а у Железничарској школи било је обухваћено организованим омладинским радом око 40% ученика. Скојевски активи постојали су у Пејићевој ливници и у Мостовској радионици.

Скојевски активи дали су током 1941. године многе активне борце у партизанским одредима. У граду су они растурали летке, исписивали антифашистичке паролe, цепали непријатељске плакате, уништавали аутомобилске гуме. Исто тако, посипали су мастилом пропагандне карте о успесима немачке војске на Источном фронту, палили немачке аутомобиле на улици, скидали путоказе, делове машина у фабрикама.

Радом партијске организације у Нишу у почетку је непосредно руководио ОК, па је ПК критиковао такав рад, јер „ако другови из ОК нападају, онда не само да је партијска организација у Н. претрпела губитак, већ цео округ и цела Партија. Значи да ОК не треба да буде и МК у Нишу, већ треба стварати у Нишу МК од легалних људи, а да ОК функционише као посебан форум, при чему ће давати пуну подршку МК Ниш ...” — каже се у једном писму ПК. На ово писмо ОК Ниш је одговорио 8. новембра 1941, између осталог, следеће: „Ваше раније директиве о формирању МК нисмо још спровели из више разлога: 1- будући да се члан који је требало да иде за МК у међувремену ископромитовао, морао је да напусти место без Ч. ЦК. 2. ваше поруке да Мак. и 3. дођу у Бгд такође су утицале на одлагање те ствари”. Но ипак се, вероватно средином новембра, приступило формирању МК, и за секретара је изабран Јанко Банкарац.

Но како се развијао покрет, тако је окупатор, у сарадњи са својим слугама, појачавао борбу против њега. У извештајима ОК крајем 1941. године све се више и чешће пише о притиску који је непријатељ вршио на снаге покрета, о конференцијама које одржавају љотићевци, позивајући грађане да шпијунирају, да саопштавају имена, да помажу окупатору, да му олакшају борбу против НОП, да ђаци шпијунирају професоре, професори ђаке. У Нишу се увелико хапсе грађани, на читавој територији врши се притисак на симпатизере и активисте НОП, организују се даноноћне страже по селима и граду. На територији округа нагомилавају се и организују се нове разне квислиншке формације Недића, Љотића, Пећанца, долазе Бугари, те сви скупа појачавају терор над народом.

У оваквој ситуацији у Нишу се врше све чешћа хапшења. Деветог децембра 1941. долази до значајне провале

у раду партијских организација, нарочито скојевских, што је био само почетак масовних хапшења, која су затим уследила.

На територији нишког среза, по селима, није било нарочите партијске активности све до 22. јуна 1941, али је било чланова Партије и СКОЈ-а, интелектуалаца и радника који су се, после 6. априла, вратили кућама и почели стварати партијска упоришта, у почетку већином око самог града. У том погледу најактивнија је територија десно од Нишаве, према алексиначком срезу. Прво се активирала партијска ћелија у Каменици, преко које из Ниша одлазе везе и пропагандни материјал. Из овога села је 1941. године, у размацима, отишло у Озренски одред 18 бораца. У селу Хуму Партија ради организовано преко Боре Прице и његове другарице. Трећи значајан пункт за рад Партије на овој територији целе 1941. године било је село Кравље. На левој страни Нишаве организована делатност је слабија, изузимајући, до извесне мере, Сићево и Островицу. У Заплању није било организованог рада све до новембра 1941, када се на овоме терену појављују одреди.

Хапшења која су уследила после 22. јуна избегао је у алексиначком срезу већи део партијског кадра. Партијско руководство за алексиначки и моравски срез формирано је почетком јула. Оснивањем Озренског одреда партијски кадрови са овога терена одлазе у Одред, што је знатно ослабило партијску организацију на терену. Упоришта по селима образују се изнова око појединих чланова Партије и симпатизера. Затим се оснивају месне десетине, па и одбори и активни. У овоме су се нарочито истекла села: Бобовиште, Брадарац, Мозгово, Суботинац и друга.

На територији моравског среза деловало је такође Среско партијско поверенство. Нарочито је у том политичком раду и у припремама за борбу била активна партијска ћелија у Моравцу, која је имала шест чланова. Она је у селу оформила две војне десетине. Станимир Вељковић-Зеле, као члан ОК, долазио је више пута и одржавао састанке ове ћелије, која је вршила извесне акције: уништавала телефоне на постајама, палила жита и слично.

У сокобањском срезу је стање партијске организације било несређено, јер су скоро сви партијски активисти ступили у Озренски одред још на дан његовог оснивања, а међу њима и Алекса Маркишић и Димитрије Драговић.

У срљашком срезу активно ради др Миленко Хаџић и учитељ Душан Трифунац, а у ражањском — Иван Вушовић. И у белопаланачком срезу у периоду организовања устанка било је појединих чланова Партије, симпатизера и

активиста. од којих је, крајем августа 1941, формирано Партијско поверенство, чији је секретар био Александар Пекић.

С обзиром на борбе на читавој југословенској територији и на прелазак руководства НОП, после Прве непријатељске офанзиве, у Санцак и Босну, ЦК КПЈ је, због удаљености и тешкоћа у одржавању веза са овим крајевима, својим писмом од децембра 1941. дао Покрајинском комитету Србије следеће упутство:

„... Услед удаљености и тешкоћа у одржавању веза нужно је одмах створити за источну Србију (Ниш, Лесковац, Пожаревац, Зајечар) један секретаријат, односно поверенство КП, чије би седиште било негде око Ниша. У тај секретаријат требало би да уђу: (Мирко) Ракић и, можда, Зума (Разумена Петровић). Али, осим... све друге личности се могу изменити, Лепом, Драгим...” (Лепа Стаменковић и Драги Стаменковић.) (Историјски архив ЦК Србије.)

У своме писму од 26. јануара 1942. Василије Буха извештава да је Покрајинско поверенство формирано и да су у њега ушли другови: Василије Буха-Јова, Милош Мамић-Миша, Ленка Стаменковић и Драги Стаменковић за СКОЈ („Ј. М. Ј. и Д. за СКОЈ”). За Разуменку Петровић-Зуму дат је предлог да преузме руководство у Лесковцу. Већ сутра, 27. јануара 1942, ПК КПЈ је својим писмом дао сагласност за предложено Покрајинско поверенство, стављајући примедбу у погледу Милоша Мамића, који треба да остане као резерва ПК, јер би извесни услови могли диктирати да једног момента буде присиљен да га отуд повуче. Одлуком ЦК КПЈ он је у ствари улазио у састав ПК КПЈ за Србију. Овом приликом Пожаревац није ушао у надлежност овог Поверенства, јер му је згодније било да се повезује са Београдом. (Зборник, том I, књига 2, Док. бр. 84 и том I, књига 3, док. бр. 3).

Чланови овог новоформираног Покрајинског поверенства, изузимајући Буху, који се претежно бавио у граду, били су више на терену. Милош Мамић је био најближи Бухи и с њиме је сарађивао.

Иако се ситуација у округу све више погоршавала, контакт између Поверенства и ПК био је редован. Ову везу одржавало је неколико курира, који су се мењали. Из Ниша и преко Ниша, као комуникативног центра, шаљу се разним каналима директивна писма, билтени, поруке, упутства Главног штаба, ПК и ПП окружним комитетима у Нишу, Зајечару, Лесковцу и Крушевцу.

Састав ОК у овом периоду овакав је: Сретен Младеновић-Мика, секретар, Станислав Вељковић-Зеле и Конрад Жилник-Слободан-Словенац. Они су се претежно налазили по одредима и обилазили терен. Сретен Младеновић је, као секретар ОК, био и члан Војног штаба за нишки округ. Он је подносио извештаје ПК и ПП у име Округног комитета КПЈ Ниш. Ова активност чланова ОК у пружању помоћи одредима види се из више извештаја. У једном од њих, 10. јануара 1942, поред осталог се каже:

„ . . . Ми узимамо у обзир ваше напомене и искуства и из других одреда. Основно тежиште нашег рада је учвршћивање партијских организација и извођење сталних и крупних акција. Одреди су између себе путем курира повезани ради сарадње . . . Свугде су добро примљени од народа. Створене су у народу добре базе; иако се нагомилала огромна снага непријатеља сада на овој територији, ипак још наши одреди одолевају. Дobar део најбољих кадрова налази се тамо. Пола целокупне партијске организације и по броју и по квалитету је по партизанским одредима. Један део руководећих партијаца био је присиљен, због компромитовања, да оде у одред". (Зборник, том I, књига 3, док. бр. 3.)

На иницијативу ОК одржана је 15. и 16. јануара 1942. на територији белопаланачког среза, у селу Горњи Рињ, партијска и скојевска конференција, којој су присуствовали сви чланови Партије из Сврљишког одреда и чланови Партије са терена сврљишког и белопаланачког среза. У име ОК конференцији су присуствовали Сретен Младеновић-Мика и Станислав Вељковић-Зеле, а била је сазвана у вези са задацима и даљом перспективом развоја народног устанка у томе крају. Саветовање је трајало два дана. Првог дана одржана је конференција чланова КПЈ и скојеваца, а другог дана читавог Одреда, са месним десетинама. Састанком је руководио Станислав Вељковић-Зеле. Реферат о раду Партије у Одреду поднео је Данило Прица, а реферат о СКОЈ-у руководио је СКОЈ-а у Одреду Миљковић Милован; Александар Пекић је реферисао о стању Партије на терену белопаланачког среза, док је о раду Партије у сврљишком срезу говорио Душан Трифунац.

На крају састанка донета је одлука да се Сврљишки (Нишавски) одред, с обзиром на то да је имао 180—200 бораца, укључујући ту и један број Тимочана, подели на

две групе-чете: Сврљишку чету, која ће остати на територији сврљишког среза, и Нишавску на терену белопа-ланачког среза и Запаља.

БОРБЕ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА У РЕЈОНУ НИША ДО ПОЧЕТКА 1942.

Велик успех Озренског одреда био је напад извршен 16. септембра 1941. на путнички воз код Палилуле, на прузи Ниш—Зајечар. Руководство Одредом добило је податке да се у једном вагону тога воза налазе Немци; станица је блокирана, партизани су заузели положаје и пустили да воз уђе у станицу. Путници су упозорени да се склоне, а затим је почела борба с Немцима, у којој је убрзо готово цела група Немаца ликвидирана — 19 мртвих и 3 заробљена. Тада је наишла друга група Немаца, њих око 70, али су и њу озренци дочекали и успели да одбаце према Сврљигу.

Озренски одред је тада имао око 40 бораца, али је у тој борби учествовало свега 23, од којих је један погинуо. Партизани су запленили 2 машингевера, 12 пушака, 5 револвера и друго. Одред се повукао са заробљеним Немцима према Језерским појатама.

Билтен Врховног штаба НОПОЈ бр. 10—11. од 20. октобра 1941. саопштио је борцима широм Југославије и читавом народу ово:

„... . Акције у нишком крају:

Партизани Озренског одреда напали су на воз на прузи ка Сврљигу у коме су били Немци. После жестоке борбе партизани су успели да освоје овај воз и тада су убили 12 Немаца, а неколико ранили". (Зборник, том III, књига 1.)

Из извештаја команде немачких трупа види се да су Немци истог дана, 16. септембра, упутили два потерна одељења према Палилули, пошто су „банде извршиле напад на путнички воз код Палилуле, 26 км северно од Ниша". Рубрика „успех" немачких потерних одреда стоји празна. (Зборник, том I, књига 1, док. бр. 206.)

Из каснијих извештаја штаба немачке 117. пешадијске дивизије види се да су Немци 16. и 19. септембра послали у потеру одред с помоћним оклопним возом за Палилулу. Према овом извештају, губици Немаца су: »4 рањена услед железничке несреће". У другој колони стоји „отворена ватра на путнички воз 741, пешадијски пук

и 930. посадни батаљон у борби, 10 мртвих, 3 рањена, 4 нестала. Потерно одељење није дошло у додир са непријатељем". (Зборник, том I, књига 1, док. бр. 293.) Губици партизана су, према истом извештају: „2 мртва, 1 рањен, 2 заробљена; ради одмазде 7 кућа је запаљено". У ствари Немци су стрелили неколико ухваћених сељака и запалили неколико кућа.

После ове успешне акције Озренски одред је напао пругу Београд — Ниш код Доњег Љубеша, али је успео само да посече неколико бандера, јер је наишао блиндирани воз, па се Одред морао повући.

Сврљишки (Нишавски) одред пролази кроз сврљишки крај, држи конференције и обавештава грађанство о циљевима НОП. Двадесет трећег септембра Одред је напао Доњи Душник, где су били жандарми, финанси и седиште општине и болнице. Борба се још водила кад су Немци изненада наишли са пет камиона из Ниша, због чега су партизани, под борбом, морали да одступају према Сувој планини. У овој борби учествовали су и симпатизери из Доњег Душника. Погинула су два Немца, али су и партизани изгубили четири борца. Из извештаја немачких трупа види се да је њихов потерни одред, 670. артиљеријски дивизион, био у акцији код „Дисница", 24 км југоисточно од Ниша, и да је убио 16 комуниста и задобио већи плен.

Сврљишки (Нишавски) одред одржао је 8. октобра конференцију у селу Крупцу, код Беле Паланке, и ту спалио општинску архиву. Ноћу, 13. октобра, двадесет бораца истог Одрода извршило је акцију на пругу Ниш — Софија код Црвене Реке. Претурен је транспортни воз с воћем, саобраћај је био обустављен цео један дан. Ова акција је имала много већи морални ефекат.

Истог месеца, септембра (извори не помињу датум), Сврљишки (Нишавски) одред, који је тада имао 50—60 бораца, разоружао је двадесетак жандарма и финанси у Мирановачкој Кули. Затим је извршио акцију на рудник Подвис, разоружао жандарме и заплећеним експлозивом срушио рудничку јаму. У овој акцији учествовала је двадесетак сељака из села Тијовца, као и Заглавска чета, са 20 бораца. Заплећено је доста оружја и друге опреме и материјала, тако да је сада, после ове акције, Сврљишки (Нишавски) одред био потпуно наоружан и опремљен. Исте ноћи једна група из Одрода срушила је заплећеним експлозивом мост на прузи Ниш — Зајечар код Палилуле, услед чега је саобраћај на овој прузи био обустављен скоро месец дана.

Ноћу између 22. и 23. октобра 1941 Сврљишки (Нишавски) одред ослободио је Сокобању и разоружао четнике који су сачињавали посаду места.

Ноћу између 18. и 19. новембра Одред је разбио Сићевачки четнички одред, који је бројао око 60 четника. **Четницима** је одузето оружје, а њих десет-петнаест одмах је **ступило** у партизане.

У новембру се код Гуљана састају оба одреда, Озренски и Сврљишки (Нишавски), и одлазе на Зелени врх, где је израђен план за напад на Сићевачку клисуру: на каменолом, две хидроцентралне, железничке станице и мостове. Одреди су тада имали заједно око 150 бораца. По плану, оба одреда су пошла у напад под командом Димитрија Драговића-Срђана, команданта Озренског одреда. Једна група послата је на Плочу, на пут Ниш — Бела Паланка, да обезбеђује главнину са те стране; друга је нападала централу у Сићеву; трећа група, од седам бораца, имала је задатак да дигне мост на Нишави; четврта да демолира хидроцентралну у Св. Петки. Остатак Одред требало је да нападне на Бугаре фронтално, са Сврљишких планина, преко винограда. Напад је извршен 21. новембра 1941, и само је делимично успео. Четврта група заробила је девет Бугара и демолирала централу. Остале групе нису успеле, јер су Бугари осетили да се партизани приближују, па су из митраљеских гнезда и ровова отворили жестоку ватру, тако да се Одред морао повући на Зелени врх. На дан 24. новембра једна десетина Озренског одреда разоружала је четнике код Подгорца, којом приликом су заплеењена 2 лака митраљеза, 6 пушкомитраљеза, 20 пушака, 100 кг експлозива и много другог материјала и опреме. Одред је истога дана, 24. новембра 1941, разоружао и једну велику групу недићеваца код Грамаде. За ову акцију Одред је пошао са Зеленог врха. План је био да се минира железнички тунел, да се прекине пруга код Грамаде и да се похватају недићевци који су јутарњим возом из Ниша ишли за тимочки крај да појачају тамошње Недићеве гарнизоне. Кад је воз ушао у станицу, похватано је, разоружано и пуштено 56 недићеваца, углавном официра и подофицира. Миниран је тунел и у њега је пуштен празан воз, да би се у њему заглавио, али то није успело; пруга је била слабо оштећена и воз је пројурио кроз тунел. Срушен је мост на друму. Потребно је напоменути да су у овој акцији учествовале и месне десетине: шеснаест бораца из Преконоге, једанаест из Оруглице и неколико из Рибара. Заједно са месним десетинама било те укупно око 130 бораца.

После акције код Грамаде једна група од 30 бораца Сврљишког (Нишавског) одреда разоружала је у селу

Бабином Калу граничаре, којих је било десетак; одузето им је оружје и спрема, а затим је заплена општинска архива и народу је у истом селу одржан збор.

А онда је, 27. новембра 1941, партизанске одреде у рејону Ниша задесила прва велика трагедија: у борби са недићевцима код села Јошанице (сокобањски срез) Озренски одред претрпео је велике губитке. Одред је био обавештен да су у Јошаницу дошли недићевци да врше реквизицију и да банче. У напад је пошао цео Одред, 60 бораца, са командантом и комесаром, а на Јерчиним појатама остало је само 13 болесних и група бораца која је била отишла у село по храну. Одред је стигао после подне, блокирао село, али није одмах напао на недићевце, који су се налазили у школи, већ је чекао да наиђу на заседу. Неки издајници су сазнали за присуство и план Одрода, саопштили то недићевцима, који су искористили маглу, извукли се и напали партизане с леђа. Ови су били потпуно изненађени, а сем тога аутомати нису дејствовали, јер се подмаз услед хладноће замрзнуо.

У извештају о овој борби који је ОК Ниш послао ПК КПЈ за Србију стоји:

„Један део нашег Одрода је на дан 27. новембра пошао у правцу села Јошанице, срез сокобањски, где је било дошло 160 Недићевих плаћеника да отерају од народа опљачкану стоку. Одред је пошао да спречи ту отимачину. Положај Одрода био је откритвен издајством једног плаћеника, те је непријатељ мучки напао, опколивши Одред. У овој неравној борби Одред је изгубио већи број партизана, а међу палим борцима налази се храбри командант Одрода Димитрије Драговић, који се борио до последњег даха и, најзад, смртно рањен, револвером себи окончао светли живот. Он је био члан КПЈ. Тада је пао и храбри Иван Вушовић, политком Одрода, у коме КПЈ губи такође вољеног члана". (Зборник, том I, књига 2, док. бр. 88.)

Из извештаја штаба такође се види да је Одред претрпео пораз правећи заседу недићевцима. „У тој борби било је 10 мртвих, 10 рањених и 7 заробљених. Недићевци су их све побили, тако да је било 21 мртвих. У тој борби погинуо је и командант Одрода и политком и секретар Партије". (Зборник, том I, књига 3, док. бр. 50.)

После ове борбе Озренски одред је реорганизован, за команданта је дошао Мартин Никезић-Машан, а за комесара Драгче Миловановић.

Сврљишки (Нишавски) одред био се поделио у две чете, Сврљишку и Нишавску, и док је Нишавска чета отишла на терен Запања, Сврљишка чета кретала се по селима сврљишког среза. Девог децембра разоружала је финанси у селу Јаловик-Извор. Одатле је пошла да нападне рудник у Вини и четнике у Жлину. Једанаестог децембра увече чета је стигла у село Кренту, где се састала са Заглавском четом. Заједно су имале 93 борца. Овде су их сутрадан, 12. децембра, опколили Немци (60 војника) и четници Бољевачког одреда (300 четника). Борба је почела око подне и трајала око три часа. На страни партизана учествовале су сеоске десетине из Тијовца и других села. Партизанима је нестало муниције, па су почели да се повлаче према Тресибаци. Ту је погинуло 9 бораца, а међу њима и др Хаџић.

И овај пораз примљен је тешко у народу. Нарочито је била штета за дра Хаџића, који је био велик ауторитет и много дорпинео развоју НОП на овоме терену. О борби на Кренти испевана је она позната лепа партизанска песма „Сврљишка брда, врхови зелени“.

О борби на Кренти има још података. У Зборнику докумената (том I, књига 3, док. бр. 150) стоји:

„Једном приликом су Немци и четници изненадили Сврљишку чету. Непријатељске снаге: 40 Немаца и 150 четника. Резултат борбе: 10 мртвих партизана (од којих 4 партијца, а свега их је 5 било); с немачке стране — немачки командант, 2 војника и 15 четника“.

Други део Сврљишког (Нишавског) одреда, Сувоплавинска (Нишавска) чета, у јачини 40—50 добро наоружаних бораца, са по два пушкомитраљеза на сваку десетину, прешла је у децембру у Запање и напала четнике у Гркињи. Борба је била тешка, четници су били утврђени и добро наоружани, те напад није потпуно успео, иако је 14 четника заробљено (од партизана су рањена четворица, од којих два тешко).

Сувоплавинска (Нишавска) чета пошла је одавде на "ут по Запању и у Лужницу, палећи општинске архиве и разоружавајући жандарме и финанси. Разоружала је финанси у Љуберађи, Белој Води и Љубатовици. Затим се вратила на терен Нишаве и 19. децембра прешла на ДОсну страну. Кренула је у помоћ Сврљишкој чети и код Љубатовице је минирала пругу.

После тога, у децембру 1941. и у јануару 1942, партизани нишког краја, изузев озренаца, концентрисали су се и образовали логор на Зеленом врху и код села Ртња.

Ту су се налазиле три чете: Сувопланинска, Сврљишка и Заглавска, са укупно око 250 бораца. Одред је имао три писаће машине, хемијску пресу и радио-апарат набатерије. Кувало се и хранило с казана. Држана је политичка настава, добијана је штампа, издавани су билтени и радиовести. Међу партизанима била су и два Бугарина — Балкански и Ломски. У селу Ртњу одржан је средином јануара велик збор, на коме је учествовало око 500 сељака из околних села. Ту је, 15. и 16. јануара, одржано и велико партијско саветовање, о коме је већ било речи. Тада је и решено да се Одред подели на два дела, од којих ће један остати на сврљишком терену, а други је требало да пређе преко Суве планине, у Запаље.

У документима постоји један „Извештај о стању и раду у Н. одреду“ (вероватно Нишавском, што значи Сврљишском), са потписом „М“ (вероватно Мика-Сретен Младеновић, а можда и Станислав Вељковић, јер се он потписивао: Миле), који је писан члану ПК и ОК у Нишу. Извештај је писан 21. јануара 1942. и односи се на рад, борбу и целокупну ситуацију у овом Одреду на крају 1941. године. Мислимо да би га овде требало у целини цитирати, јер представља рекапитулацију народноослободилачке борбе у околини Ниша у 1941. години, са аутентичним подацима и ондашњим оценама. (Оригинал, писан на машини, ћирилицом, налази се у Архиву ЦК КПС, рег. бр. 4460.)

„I. — *Партија*. Борбом код К. с Немцима и четницима пало је 9 другова, од тога 4 партијца. Тако се партија свела (у једној чети) на једнога члана. У целом Одреду на 6, па после битке примљено је још 8, од тога броја 3 одлазе на рад у базу, те остаје свега 11. Партијска руководећа организација недовољно је постојала, и то из два разлога: прво, због недовољног броја кадрова (готово сви чланови Партије били су чланови штаба), због неискуства секретара Партије. Теоретски, Партија је радила, но није довољно, прорађивани су сви прогласи и леци, држање, али Историја СКП(б) — није, што је био недостатак. Од материјала постоји један примерак Државе и један примерак прве главе Историје, што је сасвим недовољно — потребно је умножити и једно и друго. Одржан је општи састанак у циљу упознавања свих проблема који стоје пред Партијом, а и ради подизања самих чланова. Састанак је успео и направљен је записник.

Карактеристика људи: руководилац — стари члан, одан, будан, нарочито према непријатељима енергичан, политичка свест на висини. Недостаци: за

грешке људе грди и псује, што није начин за подизање наше Партије, због истог недостатка није масован. Указано му је на грешке, мало се поправља, заборавља се, треба га често опомињати. Други члан руководства учлањен је у Одреду (5 месеци), одан, експедитиван, мање будан од првог, без оштрине у раду, но врло вредан, углавном задовољава. Трећи члан је скојевац, раније искључиван из Партије због слабог држања, но сад одан, али не задовољава као руководилац СКОЈ-а. Остали чланови су млади, треба их још обрађивати, но здрави, поштени и храбри људи. За развијање Партије постоје услови, постоји још број младих (скојевци) који, ако се обрати пажња, могу се примити у нашу Партију. Члан руководства, одговоран за СКОЈ, промењен је, верује се да ће нови друг потпуно одговорити задатку.

У свим дискусијама, било са партизанима, било са народом, наши чланови нападају Енглеску, као земљу која се сад претвара да је пријатељ народа, а у ствари то није, исто тако нападају и англофиле, те на тај начин искривљавају линију наше Партије (коју је и друг Стаљин изнео у свом историјском говору од 7. новембра 1941). То искривљавање линије долази из политичке незрелости наших чланова, из несхватања да су у антифашистичкој борби заинтересоване остале класе, а задатак је наше Партије да остале класе скупи око радничке и увуче у борбу. На општем састанку учињен је покушај да се ствар разјасни, и надамо се да ће бити исправљене грешке, но потребна је стална будност руководства. Искривљавање је прешло на скојевце и симпатизере.

II. — *СКОЈ*. Партијско руководство није посветило довољно пажње СКОЈ-у, но се ослонило на једног омладинца, који је већ био заузет партизанским дужностима, уколико је био слободан, слаб је политички. То непоклањање довољно пажње СКОЈ-у произилази отуда што Комитет не схвата довољно улогу омладине у данашњој борби и СКОЈ-а у ширењу и јачању наше Партије. У прилогу је послан извештај о раду СКОЈ-а.

III. — *Војнички рад*. После битке број партизана смањено се мало, тако да сада броји 90. Наоружање је врло добро, муниције релативно довољно. У војничком подизању учињен је један корак напред, но недостатака још пуно има. Битку која је вођена могли су избећи, но небудношћу командира дошло је до битке. У самој бици нису се наши партизани тако рђаво држали, но са пуно недостатака. Повлачење није

вршено систематски, но је више било бежање, којом приликом су углавном и изгубљени кадрови. Узрок те слабости је недовољна политичка свест, а још више војничка необрађеност, слабост командног кадра (десетара и командира). У самој борби, поред палих другова, остало је на бојишту још и 4 пушкомитраљеза. После битке извесни партизани су се тако уплашили да су ишли сами код четника да им се предају. Извесни које су четници заробили, будући да се у Одреду није водило рачуна о конспирацији, одавали су наше пријатеље и симпатизере код којих смо остављали извесне ствари. Да би се ликвидирали ови недостаци, до сада су предузете војничке и политичке мере, учињен је напредак, но у том правцу треба још одлучније наставити, продубити и са више система. Рачуна се да ће недостаци поћи путем ликвидације.

Приликом акције код Гр. (Грамаде) учињен је пропуст: а) што није публика легитимисана, касније се успоставило да су се међу публиком налазили агенти полиције; б) што није одржан збор са публиком и објашњена акција (зашто се уништава воз и тунел).

Да би се бар унеколико оценила политичка и војничка спрема партизана, извршена је смотра (испитивање) са следећим програмом;

1) зашто се боре партизани, спремност на жртвовање;

2) начела партизанског ратовања и фронтална борба;

3) употреба и познавање пушке, пушкомитраљеза, бомбе, пиштоља и артиљерије (чишћење терена артиљеријом);

4) стража, патрола, стрељачки строј, опкољавање зграде.

Резултат испитивања показао је да се ишло напред, но у том правцу треба наставити и још појачати рад.

Акције су вођене: чишћење терена од четника и других слугу непријатеља, и на прузи. У том правцу треба правити заокрет — појачати акцију на прузи. Од наше стране све је предузето да се и ти недостаци отклоне.

IV. — *Политички рад.* Политички је рађено са партизанима, прорађивани су леци и прогласи, но начин и форма неправилни су. Прво би Партија прорадила летак, онда би политком позвао све политделегате, с њима би прорадио, а ови с партизанима. Поред тога што је систем компликован, недостатак је

у томе што су политделегати просто понављали речи политкома или реченице из летака, а затим или није било дискусије или је била сведена на најмању меру. Недостатак је у томе (од Комитета па до доле) што се летак није покушавао превести на месне прилике, да се нађе дух прогласа, но, као што је речено, понављане су реченице, изговорене су крупне и бомбасте речи. Даље, недостатак је у томе што се већина чланова трудила да убеди слушаоце да треба да буду комунисти. Но то је у вези са искривљавањем на лево партијске линије.

Дисциплина, морал, ред и систем постоје, и учињен је бољитак, но потребно је у том погледу учинити још доста. Да би се ово остварило, дате су директиве и инструкције за стварање политичких актива из Партије, СКОЈ-а и симпатизера, створити курс за политделегате и политкоме.

Културни рад. По овом сектору радило се углавном на СКОЈ-у. Постојали су културни одбори у обема четама. Они су делали углавном по забавној линији, одржаване су приредбе и за народ, но са недовољно борбености у самим програмима. По културно-просветној линији није рађено, дате су директиве и инструкције да се и ту пробуди рад, да би се и са те стране надопунио војнички и политички рад.

Хигијенско-санитетска служба. Хигијена је врло слабо заступљена, чистоћа веша и тела је слаба, партизани пуни вашака. Указивано је да последице могу бити кобне, појавом пегавца у Одреду доживели бисмо двоструко жалосну судбину. Изгубили бисмо велик број другова од саме болести, били бисмо разносачи болести и народ би сам желео да се растуримо. Као први непосредни задатак је било у казанима за печење ракије, било у „арапском бурету“ извршити парење одела, веша, ћебади и купање тела. Санитетска служба није на висини. Поред недостатка санитетског материјала, недостатак је и у санитетском кадру. Потребан би био један лекар, ако не партијац, а оно бар добар симпатизер, па да одговори задацима који пред нама стоје. Требало би од ПК тражити, ако имају на располагању некога, да нам пошаљу на нашу територију. Питање лекара постаје све важније у нашим одредима и томе питању треба посветити довољно пажње, јер последице могу нанети нашој Партији и народној борби велику штету.

Народни устанак. У циљу организовања народног устанка учињени су мали кораци. Тамо где није стигла Партија из позадине Одред је организовао ме-

штанске десетине. Све могућности нису искоришћене. Највећи пропусти чињени су у стварању НОФ-а. Храна и друго прикупљано је од сељака преко кметова и сличних људи, постављених од раније омрзнутих режима који су и окупатору служили. Ради правилнијег решења овог питања дата су упутства и директиве да се стварају НО одбори.

Одред као целина није рђав, атмосфера је здрава, народ га радо прима и има пуно услова да се развије (Одред) и квалитативно и квантитативно. Руководећи другови (војнички и политички) имају воље и смисла за рад и вођење Одрета, но треба им пружити како војничке, тако и политичке помоћи, с обзиром да се налази на територији важних (евроазијских) комуникационих линија (Ниш — Цариград — Београд, Ниш — Солун — Медитеран). Даље, овај Одред треба да пренесе акције преко пиротског округа (стварањем једног пиротског одрета, што се има у виду). Настоји се формирати пиротска чета у Бугарској, што би много олакшало ситуацију у нашој земљи. Мишљења сам да би му због тога требало обратити већу пажњу и више помоћи. Конкретно: из Топличког одрета пребацили већину странаца (не Топличана), пошто је Топлица способна за војничку и политичку самосталност. Послати једног Шпањолца (Ћићка) на 15—20 дана да пренесе искуства и помогне око организовања поменутих курсева. Послати једног искусног партијца на рад у П. да би се и тамо омогућило развијање партизанске борбе, за коју има пуно услова. Конкретно: друга Перу (члана Комитета за Топлицу).

Мишљења сам да би извршење учињених предлога требало што пре спровести са гледишта интереса Партије и народне борбе.

С другарским поздравом

Смрт фашизму — Слобода народу!

Члан ОК-а

„М"

Озренски одред се тешко опорављао после борбе код Јошанице, мада је вршио акције, нападао групе четника и недићеваца, вршио диверзије на пружи, одржавао зборове и палио општинске архиве. Тако је дошло до тога да је, због тешкоћа зиме и гоњења од стране непријатеља, штаб Одрета, у јануару 1942, на Облој глави, изнад Алексинца, донео одлуку о подели Одрета на мање групе. У мемоарској грађи стоји: „По одлуци штаба Одред се расформирао јануара 1942. на Облој глави изнад Алексинца.

ОДР^сД^с поделио у три групе — једна група са Алексом Ју[аркишићем] отишла је за сокобањски срез; друга (5) са **Момчилом** Поповићем, Машаном и Драгчетом Миловановићем остала је у алексиначком срезу, а трећа отишла за нишки срез (30)".

Ово је било супротно писму Александра Ранковића од 27. јануара 1942. Покрајинском комитету КПЈ за Србију, У коме стоји: „Упркос тешкоћама које нам доноси зима не сме се догодити да наше чете буду ма где **распуштене**. Ниједан борац не сме бити разоружан или са оружјем послат кући. Нека нам у том погледу буду пример не само руски партизани него и хиљаде наших партизана, који се и данас на највећој зими херојски боре против многобројних непријатеља". (Зборник, том II, књига 2, док. бр. 130.)

Из извештаја ОК КПЈ за Ниш од 10. јануара 1942. видимо да је Озренски одред имао тада око 50 бораца. „Озренски одред има око 50 сталних бораца и нешто више у помоћним месним десетинама. Одред се опоравља после великог пораза који смо пре два месеца претрпели код Сокобање, где су нам изгинули најбољи људи из Одред^а". (Зборник, том I, књига 3, док. бр. 3.)

Сокобањска група са Маркишићем убрзо је настрадала; у самој Сокобањи погинуо је Маркишић и Рајко Вићентијевић. О томе је команда Недићевог одреда овако известила своје министарство: „Ноћу 16. II о. г. увукао се у једну кућу предграђа Сокобање вођа комунистичке банде приправник Маркишић Алекса са још два комуниста. Посада Сокобање, сазнавши за ово, опсела је кућу. Приметивши ово, комунисти су отворили ватру на опсаду која их је опколила. Борба је трајала од 12 до 19,15 часова, јер се кући није могло прићи, а иста је била од тврдог материјала, и имала је прозоре на све четири стране. Једна група успела је да се примакне до куће и да је помоћу бензина запали. Приметивши ватру, комунисти су покушали да побегну, па су у бежању убијени". (Зборник, том I, књига 3, док. бр. 117.)

Групе у алексиначком и нишком срезу успеле су да се одрже. Бекство затвореника из нишког Казненог завода 12. фебруара 1942. знатно је ојачало Озренски одред, у који је стигло 30 — 40 логораша. Ојачани Одред реорганизовао^с у фебруару на Крављанским појатама, формиране су Две чете са по три десетине. У мемоарској грађи овако је описан овај догађај: „На Крављанским појатама поново су се окупили борци Озренског одреда. То је било крајем фебруара 1942. године. У састав Одред^а ушла је петорка из сокобањског краја, која је била појачана са 17 другова из Ражањског краја, који су дошли са Момом Поповићем са

Озрена, остаци групе која се кретала око Ниша и одбегли борци из логора 12. фебруара у Нишу. Укупно је тада Одред имао 56 бораца. Командант Одрета је био Мартин Никезић, комесар Наход (Ратомир Војиновић), а заменик комесара Слободан Жилник. Одред је имао две чете. Од наоружања имао је 8 пушкомитраљеза, тј. по два на сваку десетину, и сваки је борац имао пушку".

Пошто ћемо о Сувопланинској (Нишавској) чети Сврљишког (Нишавског) одреда говорити касније, заједно са историјом Бабичког одреда, остаје још само да се каже да је Сврљишка чета истога Одрета од јануара до марта 1942. опет нарасла од 25 на 90 бораца, и да се кретала по сврљишком и књажевачком крају, палила општинске архиве, држала конференције, нападала и разоружавала непријатељске групе.

Ако се изузме терен Запања, Лужнице, па и Беле Паланке (о чему ће се говорити, углавном, у вези са Бабичким одредом), пиротски крај се, у првом периоду, све до марта 1942, не карактерише неким посебним војним акцијама, а уколико их и има, то су акције оружаних одреда који са територије недићевске Србије покушавају да продру према Пироту. Као што је речено, борци из овог краја одлазили су у одреде око Ниша, углавном у Сврљишки (Нишавски), и повремено упадали на ову територију. Из пиротског среза било је 1941. године око 60 партизана.

Као што се из свега овог материјала види, ослободилачки рат 1941. године на територији Ниша, а нарочито северно и источно, где су деловали одреди, био је веома интензиван и дао је велике резултате. Одреди су били бројни, вршили су многе акције, ослобађали су поједина већа места, основани су одбори, па и месне десетине по појединим селима, ударано је по непријатељској живој сили, а често су рушене и комуникације у том крају, веома важне за непријатеља. Значај ове борбе је утолико већи уколико је она била тежа, јер је околина Ниша испресецана добрим путевима, важним пругама, скоро сва на домаку самога Ниша. Сем тога, терен је безводан, без шума, сиромашан и тежак за борбу.

РАД ПАРТИЈЕ И БОРБЕ У ТОПЛИЦИ ДО ПОЧЕТКА 1942.

Од октобра 1941. партизански покрет на југу Србије, па и у Топлици, започиње своје велике борбе, ослобађање градова и стварање пространих слободних територија, на којима се одмах уводила и нова народна власт. То је период када Топлички одред ослобађа Прокупље

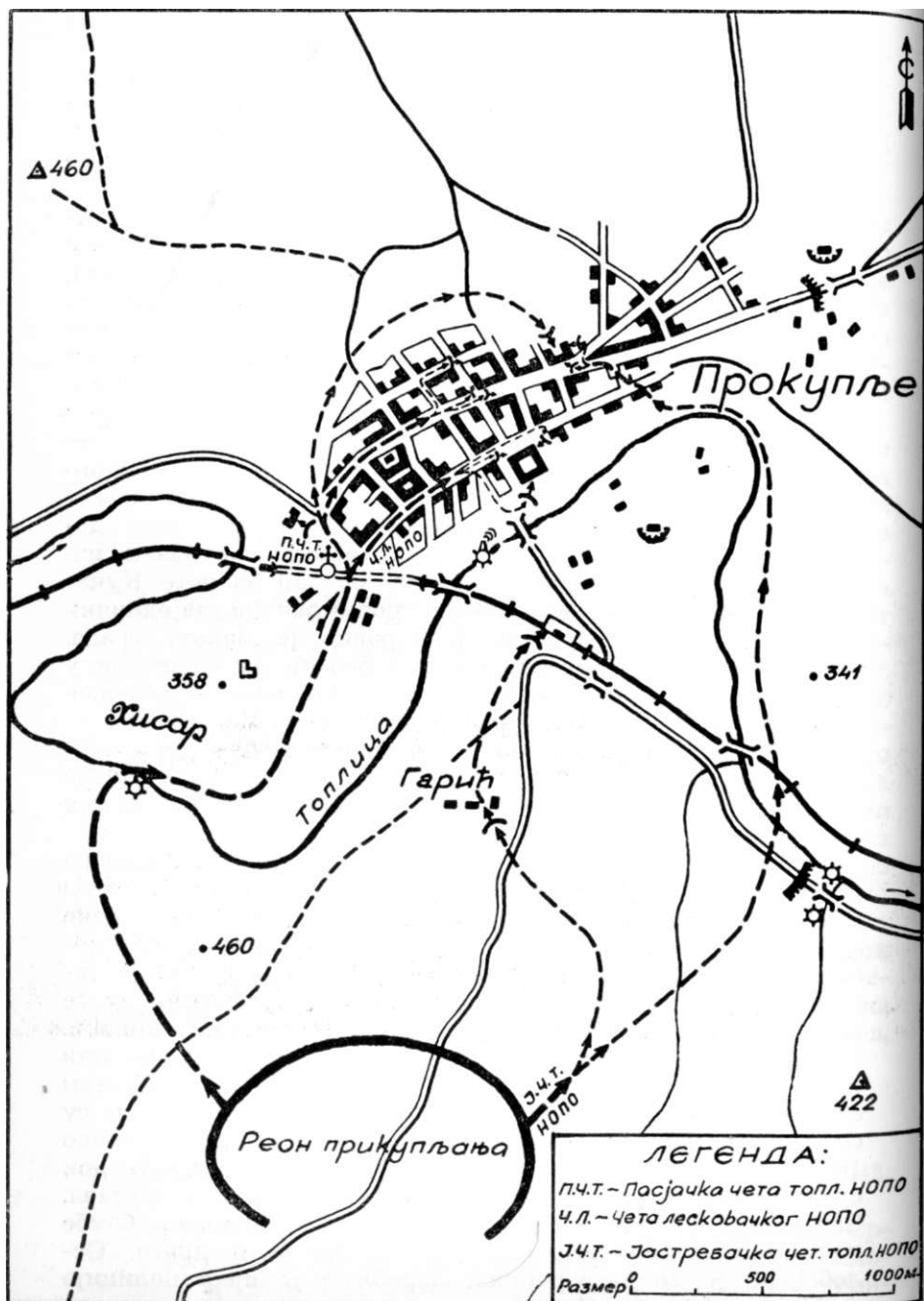
и Куршумлију и почиње своје велике борбе са четницима на Пасјачи, по косаничком срезу и испод Јастрепца. Ускоро затим у Топлицу улазе делови бугарског окупационог корпуса, који је запосео читав југ Србије да би сузбио нагло растући партизански покрет, у чему четници, очевидно, нису успевали, а Немаца није било довољно.

Почетком октобра 1941. штаб Топличког партизанског одреда донео је одлуку да се нападне и ослободи Прокупље, чиме би у ствари била ослобођена сва Топлица, а исто тако у темељу подсечен утицај Косте Пећанца и његовог четништва. За ту акцију извршене су опсежне припреме: прикупљено је оружје и раздељено месним десетинама; позвана је у помоћ једна чета Кукавичког одреда састављена претежно од бораца из Јабланице; разоружани су неки четнички одреди који би могли сметати овој акцији (у селу Бублици); позвани су активисти из Прокупља, који су организовани војнички и којима је подељено оружје да би, у случају потребе, деловали изнутра. Укупне снаге активних партизана износиле су око сто бораца, од чега око 40 из чете Кукавичког одреда. За ову акцију формиран је заједнички оперативни штаб. Овај штаб израдио је макету града, на којој је свакој групи која је требало да учествује у нападу поставио и објаснио задатак. Групама је додељен као водич по један члан месне десетине из Прокупља.

Ову концентрацију на Пасјачи приметили су и окупатори, па је неколико немачких авиона дан уочи напада на Прокупље митраљирало села по Пасјачи, но без неких нарочитих резултата.

Напад је извршен у два часа ујутру 9. октобра 1941, и то са три стране: Јастребачка чета напала је од Черкеске махале; Пасјачка чета вршила је напад преко Југ-Богданове улице на соколски дом, у коме су се сместили четници и жандарми; Кукавичка чета имала је задатак да нападне зграду среског начелства, у којој су се налазили жандарми и затвореници-политички кривци.

Борба је била кратка — трајала је један сат. Водичи из месних десетина водили су партизане ка одређеним објектима. Четници и жандарми давали су отпор, али су се, увидевши да су опкољени, предавали. Погинуло је око 10 четника и жандарма, а заробљено око стотину, док су се остали разбежали. Партизани нису имали жртава. Заплењени су један тешки митраљез, 80 пушака, бомбе и муниција, санитарски материјал, ћебад и друго. Ослобођено је 28 затвореника. Заробљен је шеф полиције и 11 љотићеваца. Спаљене су архиве среског начелства

Борба за ослобођење Прокупља

и општине и заплењено око милион динара. Партизани су се истога дана повукли из Прокупља.

Непосредно после борбе у Прокупљу група партијских руководилаца из Топлице, у којој су били Дунђерски и Конрад Жилник, упала је у четничку заседу код села Житорађе. Они су се таксијем враћали из Ниша и повели су са собом и групу београдских радника-партијских активиста упућених у Топлички одред. Међу овима су се налазили Милић Ракић-Мирко, Живан Чиклован-Тоза и Андрејевић Срба-Столе. У борби која је настала приликом заустављања аутомобила Дунђерски је погинуо, Жилник је рањен побегао, а остали су заробљени. Ове заробљенике — њих осморицу (заједно са неким друговима из Копаоничког одреда који су раније заробљени) — штаб Топличког одреда разменио је за среског начелника и још неколико других заробљеника из Прокупља. За остале заробљенике, нарочито љотићевце, формирао је суд, који им је судио. Највише пак заробљеника, нарочито жандарма, пуштено је на слободу.

Ослобођење Прокупља, првог већег града на југу Србије, имало је великог одјека не само у Топлици него и у народу целог овог краја. Нарочито је тешко било погођено четништво, које је Топлицу сматрало као своју базу. Пећанац је још раније, у августу, у селу Плочнику, склопио споразум с Немцима, који је објављен у септембру. После овог споразума четници су ушли у градове и посели их, тако да су Немци део својих снага могли да повуку на фронтове. Због свега овога Пећанац предузима хитну и опсежну мобилизацију свега расположивог људства за напад на партизана који су се из Прокупља повукли на Пасјачу.

Четници су вршили мобилизацију у току 9, 10. и 11. октобра. Међутим, због великих симпатија и подршке које су партизани уживали код народа Топлице четници се у то време нису усудили да своје снаге мобилишу под паролом борбе против партизана, већ су говорили да ће отпочети борбу са Шиптарима преко старе српско-турске границе. Треба напоменути да се мобилизација људства вршила уз велик притисак и претње и да су многи који су се одупирали тој мобилизацији били чак јавно батинани по селима. Тако је за напад на партизана Пећанац успео да мобилише око 3 000 људи.

За време тих четничких припрема, од 9. до 12. октобра, снаге Топличког партизанског одреда, заједно са четом из Кукавице, налазиле су се на планини Видојевици, У рејону Осмака, где су се одмарале и сређивале после борбе у Прокупљу. Истовремено су у Одреду саслушавани четници и неки други издајници који су били за-

робљени у Прокупљу. У то време Топлички партизански одред бројао је око 70 бораца, формираних у две чете, а свака десетина имала је 12 до 15 људи. Борци су били наоружани пушкама, револверима и ручним гранатама, а свака десетина и са по једним пушкомитраљезом. Што се тиче муниције, на свакога борца било је 80 до 100 метака. Чета кукавичана имала је око 40 бораца, била је формирана у десетине и наоружана сличним оруђем.

Знајући да се Топлички партизански одред налази у рејону Пасјаче, Пећанац је одлучио да ту планину опколи јаким снагама и да постепеним наступањем потпуно уништи партизанске јединице. До 12. октобра он је своје снаге распоредио овако. У рејону Житног Потока налазио се штаб самога Косте Пећанца, док су се у селима Статовцу, Ргају, Ђуревцу и Старом Селу налазиле јаке четничке снаге, одређене да под његовом командом нападну Пасјачу; преко планине Видојевице, у правцу Белог Камена и Јовине Ливаде, наступао је четнички одред којим је командовао Милан Пећанац, Костин син; од села Бучинца у правцу Јовине Ливаде и самога села Пасјаче — одред попа Илије из Барбатовца; од села Раствовнице на село Пасјачу — одред попа Мике из Блаца; из рејона Коњарника и Дебелог Луга у правцу Пасјаче — одред Николе Куштримића; најзад из рејона села Кожинца наступао је према Пасјачи са својим одредом војвода Бублички. Све ове четничке снаге требало је да у току 12. и 13. октобра изађу из поменутих рејона на опколјену Пасјачу и да заједнички униште Топлички партизански одред. Четници су били великим делом мобилисани, а затим недовољно организовани, недисциплиновани и као војна јединица веома слаби.

Борба на Пасјачи и Видојевици представља у ствари неколико борби које су снаге Топличког одреда и Кукавичка чета водили на разним местима планине Пасјаче и које су на крају довеле до потпуног пораза четника и до слома њиховог концентричног напада.

За време сређивања својих снага у рејону Осмака, на Видојевици, штаб Топличког партизанског одреда расплагао је извесним подацима на основу којих се могло закључити да четници ужурбано мобилишу снаге у Топлици ради напада на Пасјачу, но ти подаци нису били довољни да би се на основу њих сазнали план и време четничког напада, као ни јачина четничких снага које ће учествовати у нападу. Услед тога, и због потребе да се дејствује на терену Јабланице, чета из Кукавице кренула је 12. октобра, пре подне, из рејона Осмака, преко села Јабучева и Ђуревца, у правцу Јабланице. На томе путу она се по подне истог дана код села Ђуревца, у магли,

сукобила са четницима. Изненађени појавом и нападом партизана, четници су се разбегли на све стране. Разбивши ову групацију четника, кукавичани су продужили својим путем. Ова прва борба с једним делом четничких групација много је утицала на слабљење морала у осталим четничким јединицама. То је, уједно, била велика помоћ самом Топличком одреду, јер са те стране, од села Буревца, за време борби на Пасјачи, четници више нису нападали.

Дванаестог октобра око подне Топлички партизански одред пошао је преко планине Видојеваче и Белог Камена према Пасјачи. У току марша штаб Одрода добио је извесне податке о груписању и покрету четничких снага свуда наоколо, но из тих података још се није могла тачно уочити намера четника. За борбу коју је у то време водила чета кукавичана није се још знало. Око четири сата после подне истог дана чело колоне Топличког партизанског одреда стигло је у рејон коте 886, на путу између села Јовине Ливаде и Белог Камена. Патрола која је ишла на челу Одрода видела је, у магли, четничку колону која је од села Бучинца наступала према Јовиној Ливади. То је у ствари био одред попа Илије из Барбатовца, који је требало да избије на Пасјачу. Део колоне већ је излазио на коту и био још у покрету. Било је око 300 четника. Топлички одред се развио у стрелце, заузео положај на око 500 метара далеко од непријатеља, затим је отворио снажну пушчану и пушкомитраљеску ватру. Изненађени овим нападом, четници су посели положај на самом гребену око једне групе кућа. После кратког времена партизани су извршили јуриш, и четници су у паничном страху почели да беже куд који. У овој борби пет четника је погинуло, неколико их је рањено, а двадесет заробљено.

Ово је први четнички одред који је био разбијен У сукобу са Топличким партизанским одредом. У овој борби партизанима су притекли у помоћ и сами сељаци из Пасјаче. Од заробљених четника штаб Одрода је делимично сазнао за план Косте Пећанца и за његове намере да јаким снагама опколи Пасјачу и да на њој уништи партизане. Исто тако добијени су извесни подаци о јачини непријатељских снага, о њиховом распореду и непосредним задацима.

Стање је било прилично тешко. Нападачке снаге биле су веома јаке, а партизани нису били припремљени за овај напад; нашли су се наједанпут окружени четничким јединицама са свих страна. Међутим, штаб Одрода доноси брзо једну смелу одлуку, која се на крају показала као једино правилна у таквој ситуацији. Место да се из-

влаче из обруча, партизанске снаге, према томе плану, требало је да се упуте у село Пасјачу, које је било заједничка мета и последњи циљ свих нападачких снага, и да се тако нађу потпуно унутар обруча који је непријатељ са свих страна око њих већ био направио. Из тог обруча требало је, вештим маневрима, појединачно и на разним местима, нападати и уништавати део по део четничких снага. Другим речима, Одред се није извлачио из окружења, већ је још дубље ушао у опкољени простор. Као најбитнији елеменат овога плана може се сматрати то што партизани нису чекали на четничке нападе, већ су, напротив, задржали иницијативу у својим рукама, први су нападали четнике, и то на местима где је њима одговарало, не дајући им ни једног тренутка могућност да се групишу, снађу и нападну надмоћнијим снагама. Ова је одлука била прилично смела, али баш том својом смелошћу задивљује, исто толико колико и потпуним успехом који је из ње произашао.

У обој борби није било важно само то да се четници војнички поразе, већ је пре свега требало извојевати политичку победу, одбранити слободарску Пасјачу, разбити реакцију у Топлици, и то у њеној глави, требало је тући четнике управо онда кад се боре под командом Косте Пећанца.

Искористивши време док су се партизани налазили у рејону Осмака и на Белом Камену, одред Николе Куштриновића, у јачини од око 300 четника, запосео је 12. октобра увече село Пасјачу. Овим четницима придружили су се и четници попа Илије из Баратовца, који су тога истог дана после подне били разбијени у борби на Јовиној Ливади. Штаб Топличког партизанског одреда, сходно својој већ донетој одлуци и плану борбе, решио је да у току ноћи између 12. и 13. октобра крене ка селу Пасјачи и да прво нападне и уништи ову групацију четника.

Тога дана по подне падала је ситна киша; она се, кад је пао мрак, претворила у снег, који је већ пре поноћи нападао десет сантиметара. Предузевши сва потребна извиђања према селу Пасјачи и сазнавши тачно снагу и распоред четника који су се тамо налазили, Одред је у зору напао на село без икакве ватрене припреме; чак није дат ни сигнал за јуриш, већ је напад извршен тачно у уговорено време. Сама борба у селу била је у ствари борба за поједине куће или групе кућа у којима су се налазили четници, које су партизани појединачно опкољавали и заузимали. Партизанима је била отежана борба зато што је у кућама било и људи и жена, па се на њих могло дејствовати само пушчаном ватром, а нису се могле убацивати бомбе. Четници су и овде били потпуно

изненађени јуришом, јер нису рачунали да по таквом времену могу бити нападнути. Борба је брзо завршена. У самом селу заробљено је 130 четника, десет их је погинуло, а исто толико рањено. Заплењено је неколико пушкомитраљеза, један лаки митраљез и око 100 пушака, већи број пиштоља, ручних граната и пушчане муниције. На страни партизана опет није било губитака. Тако је у току једночасовне борбе био разбијен и избачен из строја још један Пећанчев одред. У овој борби, поред већ поменутог плана да се четници појединачно и изненадно нападају, велику улогу је играло и изненађење, као и чињеница што је напад извршен ноћу по најјачој међави и хладноћи, на шта четници нису рачунали.

После разбијања четника у рејону Пасјаче штаб Одред донео је одлуку да изврши напад на оне у селу Гласовику и Житном Потоку. Одред се 14. октобра пребацио у село Јовину Ливаду. Одатле је упућена једна десетина, од 12 бораца и са два пушкомитраљеза, према Белом Камену ради извиђања и обезбеђења. Крећући се према Белом Камену, десетина је наишла у једној кући на одред војводе Бањца, који је имао око 100 људи и који је, као елита Пећанчевих четника, пошао од Житног Потока према Пасјачи као претходница самога Пећанца и његових снага. Партизани су и овде изненадили и напали четнике, држећи под ватром врата и прозоре. После краће и жестоке борбе четници су били потпуно разбијени, десетак их је погинуло, међу којима и њихов војвода Бањца.

Управо у време кад се водила та борба, на Белом Камену, код основне школе, налазио се син Косте Пећанца са својим одредом од око 400 људи. Када је чуо за пораз војводе Бањца, он је наредио своје одреду да се повуче и вратио се натраг за Топлицу, не упуштајући се уопште у борбу. Тако су једним ударцем, у ствари нападам само једне партизанске десетине, била избачена из борбе још два непријатељска одреда.

Док су се снаге Топличког партизанског одреда налазиле у рејону Јовине Ливаде, од села Растовнице наступао је према Пасјачком вису јак четнички одред попа Мике из Блаца. Сељаци из села Пасјаче сачекали су ове четнике на Пасјачком вису и успели да их за кратко време разбију, тако да су се четници разбегли у групама.

Сам Топлички партизански одред пошао је преко села Шумана према Гласовику и Житном Потоку да нападне на штаб Косте Пећанца. На том путу, изнад села Кожинца, сукобио се са четничким снагама војводе Бубличког; партизани су пустили четнике да приђу сасвим близу,^a затим су отворили на њих снажну ватру. Изненађени,

ови су се дали у безглаво бекство, бацајући спрему и оружје.

После великих успеха које су постигли 12, 13. и 14. октобра 1941. партизани су се сређивали и припремали да, свим снагама Одрета, као и месним партизанским десетинама из села са Пасјаче, изврше одлучан напад на Житни Поток, где се налазио штаб Косте Пећанца. Међутим, Пећанац је, после војничког пораза који су доживели његови одреди, због слабог морала и масовног дезертирања четника, покушао последње средство: послао је своје парламентарне да преговарају са штабом Топличког одрета. Партизани су, међутим, одбили ове преговоре, а Пећанац после тога побегао из Житног Потока; ово бекство је значило потпун крах његове нападачке групације.

Борба на Пасјачи била је други велики успех Топличког партизанског одрета и први његов сукоб са четничким снагама којима је командовао сам Пећанац. Победом на Пасјачи Одред је створио слободну територију од Пасјаче до Јастрепца, и од Дољевца до Плочника. На тој територији партизани су касније лако разоружавали остатке четника по селима.

После ове победе Одред се почео нагло омасовљавати; долазили су нови борци из околних села, а нарочито из Прокупља. Важно је напоменути да је Топлички одред међу својим борцима и руководиоцима имао партијске кадрове из Београда, Милића Ракића, Чиклована, Андрејевића и друге, и да је тај пролетерски елемент знатно допринео његовој политичкој и војној снази. Омасовљење Одрета дошло је и као резултат велике победе над четницима и повољне политичке ситуације. Уз то су се у овој борби партизани снабдели и великом количином оружја. Упоредо са омасовљењем Одрета организоване су по свим местима у Топлици јаке месне десетине и месне чете. Поред тога, на терену се развио веома активан политички рад, по селима су се организовали одбори народне власти, који су не само снабдевали партизанске јединице већ су и решавали разне проблеме и међусобне односе у самом селу.

После ових великих борби извршена је реорганизација Топличког одрета — подељен је на три чете: Пасјачку, са командиром Војином Бајовићем-Вуком; Косаничку, којој је за командира постављен Ратко Павловић; и Јастребачку, са командиром Кирилом Михаиловским.

Јастребачка чета се затим пребацила на свој рејон, на Мали Јастребац, где је разоружала и разјурила неколико мањих четничких група, које су се разбегле са Па-

сјаче, спалила општинске архиве у Вукањи и Љуптену, а затим извршила диверзије на прузи код Тешице.

У међувремену, док су се вршиле припреме за одлазак на терен Јабланице ради напада на рудник Леце и Лебане, одржана је, 2. и 3. новембра 1941, партијска конференција на планини Пасјачи, којој је присуствовало осамнаест чланова КПЈ из Одрета, делегат среске партијске организације у Топлици и два члана ОК КПЈ Ниш, секретар Сретен Младеновић-Мика и Станимир Вељковић-Зеле.

На конференцији су размотрени успеси Одрета, а истовремено је оштро указано на грешке и слабости које су се испојиле. Истакнута је потреба за уздизањем кадра, те су у том смислу предузете мере за набавку и умножавање материјала за теоретско уздизање. Дискутовало се о раду по секторима, нарочито је истакнут значај рада скојевске организације, с обзиром на то да велику већину бораца чини омладина. Такође се расправљало о културно-забавном и политичком раду, па је и с тим у вези донет одговарајући закључак. У циљу подмлађивања партијске организације, закључено је да треба обратити пажњу на добре и пожртвоване партизане, како би што пре могли постати кандидати и чланови Партије.

У наставку рада конференције изабрано је партијско руководство од три члана и два заменика. У руководство су ушли: Николије Стојановић као секретар, а Елисије Поповски и Гавра Чех као чланови. Истог месеца, новембра, у Прокупљу је у присуству Станимира Вељковића изабран нов Месни комитет СКОЈ-а.

На позив штаба Јабланичког одрета, Топлички одред се, са све три чете, пребацио 6. новембра на Радан, одакле је, заједно са Јабланичким одредом, учествовао У ослобођењу Лебана и целог јабланичког краја.

По завршетку борби у Јабланици (о чему ће касније бити речи) Косаничка чета, која је већ имала око 80 бораца, прешла је из Леце у косанички срез, у село Добри До, где је одржана конференција, на којој је говорио командир чете Ратко Павловић. Међутим, сутрадан партизанска патрола грешком убила једног сељака. Непријатељски елементи су то искористили и нахушкали ^{Народ} дошло је до борбе, те се чета, под борбом, морала повлачити преко Иван Куле и одатле даље према планини 'околовици. Ту је остала одржавајући зборове и радећи Политички све до почетка децембра, када је отишла да учествује у нападу на Блаце. За то време чета је водила еколико мањих борби са четничким војводом Шмигем из Товрљана и отерала га са тога терена. Она се и

даље омасовљавала и располагала је са 12 пушкомитраљеза.

По повратку из Јабланице и сам Топлички партизански одред толико је бројно нарастао да је формирана још једна, Видојевачка чета, те је сада у Одреду било укупно пет чета (пета чета је Малојастребачка). Топлички одред бројао је тада 250 бораца, а могао је сваки час мобилисати још 2 000 бораца из месних десетина.

Јастребачка чета, по повратку из Јабланице, напала је заједно са Расинским одредом на четнике у Шиљеговцу, којом приликом су два борца погинула. После тога упутила се према варошици Блаце, где је владао злогласни четнички војвода поп Мика Јастреб са око 150 четника. Овај четнички одред представљао је ослонац четништва у Топлици, а какав је био његов командант поп Мика, најбоље се види по томе што је своја писма увек завршавао паролем: „Све за фашизам“. Сазнавши да Јастребачка чета иде ка Блацу, четници су је сачекали и напали 29. новембра код села Здравина. Изненађена овим нападом, чета је хитно истурила једну десетину да заустави четнике и омогући да се заузме положај, али се десетина није снашла, четници су је целу заробили и тешко ранили командира чете. Чета је ипак успела да се извуче према гробу Јастрепца.

Тада штаб Топличког одреда одлучује да нападне Блаце. Непосредни повод био је ослобођење другова заробљених код Здравина, а и иначе је требало ликвидирати то јако четничко упориште у Топлици (сем Косанице), с планом да се продире даље, према Копаонику.

За напад на Блаце направљен је план којим се — према процени оперативног руководства, у коме су били Елисије Поповски-Марко, командант Топличког одреда, Милоје Закић-Блихер, командант Расинског одреда, Никодије Стојановић-Татко, комесар Топличког одреда, Десимир Јововић-Чича, комесар Расинског одреда и Ратко Павловић-Ћићко, заменик команданта Топличког одреда — у потпуности остварује постављени задатак. По томе плану јединице су имале следеће задатке.

Расински партизански одред требало је да избије у рејон Расадника, да затвори друм Куршумлија — Блаце и да не дозволи евентуални напад четника од Барбатовца.

Чета формирана од месних десетина, која је била скоро најбројнија (преко 80 бораца), ојачана са два пушкомитраљеза, под командом Кирила Михаиловског-Грујице, имала је да врши обезбеђење напада од Белољина, а са једним делом снага да нападне Блаце од Стубла и Блочног језера.

Косаничка чета, ојачана људством из месних десетина, бројно и по ватреној моћи најјача, требало је да што пре допре у центар варошице, да нападне на испоставу и да са југозападне стране блокира четнички штаб, који се налазио у Домаћичкој школи, истурајући јаке обезбеђење на друм у правцу Јанкове клисуре због опасности која је могла одатле да наиђе. Са овом четом, с обзиром на важност задатка, кретао се и командант оперативног руководства.

Јастребачка чета, такође ојачана месним десетинама, требало је да у заједници са Косаничком четом једним делом снага продире у центар варошице и да, заједно с њом, нападне жандармеријску станицу и ослободи заробљене партизане, а другим делом одмах да нападне на четнички штаб са југоисточне и источне стране.

Новоформирана Видојевачка чета, са једним делом бораца Пасјачке чете који је стављен под њену команду, ојачана месним десетинама, бројно врло јака, добила је задатак да напада четнички штаб са северне и североисточне стране. Поред тога, ова је чета имала да затвори правце који воде од Попова и Врбовца и да спречи евентуални покушај неких четничких снага да нападне с те стране.

У борбама у Блацу учествовало је око 600 бораца. Четника је било (рачунајући силом мобилисане) око 300. Напад је почео око три часа изјутра 5. децембра. Све чете и Расински одред брзо су ликвидирали сва обезбеђења четника која су се налазила изван Блаца и отпочели напад на објекте према задатку. Четнички командант, поп Мика, са једном групом окорелих четника, није био у Блацу, већ је касније, кад су партизанске јединице биле ангажоване у нападу на главнину четника, напао с леђа.

Јастребачка чета успела је да без иједне жртве ослободи групу другова заробљених код Здравивиња које су четници намеравали да ликвидирају. Главна борба водила се око зграде у којој су се налазили четници и жандарми, наоружани митраљезима, и одакле су давали заједнички отпор. За то време је поп Мика са групом од 40 четника у рано јутро покушао да упадне у Блаце и да изненадним нападом онемогући партизанима да разбију и заробе главнину четничких снага. Пошто је руководство Одрета било обавештено о томе, поставило је сеоске десетине, као и по једну десетину из Пасјачке и Јастребачке чете, између Језера и Гробља, одакле су четници намеравали да нападне. Тако је план четника био потпуно осујећен. После једночасовне жестоке борбе четници су били сасвим разбијени и скоро уништени. Убијено

⁷ Јужна Србија

их је више од 20, а остали, њих око десетак, успели су да побегну заједно са командантом попом Миком.

Две топлічке чете и Расински одред успели су да освоје један спрат зграде и да преко 60 четника принуде на предају. Ипак нису ликвидирали једну групу која се налазила на тавану зграде, са једним тешким митраљезом. У овој борби погинуло је преко 60 четника, 20 их је рањено, а око 60 заробљено. Заплењено је око 100 пушака, један холандски митраљез и два пушкомитраљеза. Одред је имао пет погинулих и десет лакше и теже рањених.

О овој борби говори се у писму Срете Младеновића-Мике упућеном Покрајинском поверенству у Нишу, 23 децембра 1941 године:

„... Тражиш кратак и језгровит извештај о ситуацији, акцијама и перспективама. Ево тога:

а) У Одреду морал на висини, организација врло добра, наоружање изванредно (недостатак је у муницији), борбена способност примерна, храброст на висини, број — 180.

б) Акције: у Блацу је био Мика Јастреб, поп, четник, љотићевац, који своја писма завршава крилатицом „Све за фашизам“ и који је био заробио оне наше другове. Акција је изведена. Резултат четири мртва партизана, шест рањених — то су губици. Добици су: ослобођени другови, 30 пушака, нешто мало муниције, један пушкомитраљез, 60 заробљеника, од којих три стрељана, 300 000 динара и око 30 мртвих четника. Борба је била тешка, и досада најжешћа, јер су непријатељске снаге биле утврђене и вођене од стране официра. Партизани су показали неустрашивост у борби, но и недостатак — недовољно организације. Показало се да борба узима такав карактер да је потребна виша (но сада) војна организација“.

У истом писму се на овакав интересантан начин процењује политичка ситуација у Топлици:

„Општа ситуација у Топлици је следећа: у прокупачком и добричком срезу готово све симпатије су на нашој страни, у косаничком око 60%. Но и то становништво које нас симпатише може се поделити у три групе, пасјачка и видојевачка — становништво спремно да се бори; у Топлици, с обе стране реке и испод Јастрепца, становништво је спремно да даје добро подршку, да учествује у борби, но не у тежим

акцијама, док је у Добричу још слабије, даће само моралну и материјалну помоћ. Четници су свуда разбијени, као и општинске управе, још једино остаје косанички срез, са Куршумлијом на челу. Куршумлија се добро наоружала, утврдила и спремила за одбрану, и да би се Куршумлија заузела, треба доста жртава, но масе нам то не постављају као непосредан задатак. Да би што већу масу привукли на нашу страну, а и ово што имамо да бисмо учврстили, потребно је водити стално непрекидне акције на прузи и против недићеваца. Нарочито је важно, а то си ти добро написао, дати конкретне задатке месним десетинама. То би били наши задаци".

Но пошто је непријатељ, увиђајући да се партизанске снаге на југу Србије стално појачавају, предузимао све опсежније мере да се тим снагама супротстави и да их, по могућству, и ликвидира, у писму се о заједничком дејству топличких и јабланичких партизана каже:

"... 12. — Пошто непријатељ заједно напада нас и Јабланицу, то нам се намеће потреба да се ујединимо и што чвршће организујемо. Да би се то остварило, потребно је имати заједничко руководство." (Историјски архив ЦК КПС, ев. бр. 1506/41.)

После напада на Блаце партизанске снаге су се пребациле преко Топлице према Пасјачи. За време краткотрајног затишја, 12. децембра 1941, у згради основне школе на Белом Камену одржана је друга конференција чланова Партије — бораца Топличког партизанског одреда и представника партијских организација из Топлице. Конференција је сазвана на иницијативу ОК Ниш, и на њој су учествовали сви секретари и неки чланови — око 30 делегата.

Поред комуниста из Одреда, конференцији су присуствовали секретар Окружног комитета КПЈ Ниш Сретен Младеновић и члан Окружног комитета Станимир Вељковић, који је председавао. Њих двојица су поднели реферате о политичкој ситуацији и о перспективама даље оружане борбе. У току рада конференције подносили су кореферате или учествовали у дискусији о појединим актуелним питањима Радош Јовановић, секретар Партијског поверенства за Топлицу, Елисије Поповски, командант Топличког партизанског одреда, Ратко Павловић, Никодије Стојановић и више других партијских руководилаца из Одреда и са терена.

Пошто се правилно оценило да се рат неће брзо завршити, конференција је протекла у разматрању даљих борбе-

них акција против окупатора и домаћих издајника, одбране слободне територије, окупљања нових бораца и сакупљања оружја. После анализе стања партијске организације у Одреду констатовано је да је организација малобројна у односу на велик број бораца који је у дотадашњим борбама показао храброст и оданост Партији. Зато је одлучено да се отклони секташки став и да се приступи смелијем учлањивању бораца у Партију.

У току припрема за сазивање ове конференције израђен је један приручник, који је усвојен на конференцији као резолуција. Присутни су најважније детаље забележили у своје бележнице као директиве за даљи партијско-политички рад.

Конференција је трајала два дана, и у резолуцији је, поред осталог, комунистима Топлице стављено у задатак:

„да сломе снагу окупатора у Топлици уништењем његових слугу, четничких банди и осталих сателита;

да организују и мобилишу читав народ Топлице у јединствену свеобухватну народноослободилачку борбу;

да се организују и припремају за наредне задатке који их чекају у даљој борби оружаног устанка, користећи се традицијом и искуством из прошлог топличког устанка, 1917. године”.

Одмах после ове конференције, у децембру, на Белом Камену се формирало средско руководство СКОЈ-а за целу Топлицу, чији је секретар био Радослав Ђорђевић.

Половином децембра руководство Одрета формирало је једну чету од 30 бораца која је послата у Прокупље и остала тамо до доласка бугарских окупатора, 9. јануара 1942. Чета је ушла у град илегално, али се већ друге недеље бављења у њему легализовала и фактички преузела сву власт у Прокупљу. За тих двадесетак дана она је извршила неколико важнијих задатака: извела је одећу и обућу, санитарски материјал и све друго потребно Одреду, похватала и извела неколико шпијуна и четничких курира. У прокупачкој болници лежали су за то време рањени и болесни партизани. Командир чете био је Димитрије Писковић-Трнавац, а комесар Милић Ракић. То је била шеста чета у Топличком одреду, који је крајем 1941. године имао око 300 бораца.

Након одржане партијске конференције (у подацима се каже да је штаб Топличког одрета погрешно протумачио једно писмо ЦК КПЈ у коме се говорило о стварању мањих, покретљивијих ударних група, које би биле спо-

собне за извршавање задатака и под најтежим временским условима) донете су неке одлуке о пуштању такозваних некомпромитованих" кућама.

Отпуштањем људства чете су сведене на по 40 до 50 борада, и у читавом Одреду било их је укупно око 150. Тако смањене чете добиле су задатак да оду на свој терен.

Јастребачка чета кренула је на терен Јастрепца да тамо врши акције, нарочито на прузи Ниш — Београд. Само неколико дана по преласку на Јастребац она је ноћу између 22. и 23. децембра покушала да сруши мост на Морави код Мрамора, а 23. децембра, пошто се вратила са ове акције, спалила је општинску архиву у Сечаници. Поред тога, ова чета ликвидира шпијуне и издајнике и одржава низ политичких конференција широм Топлице, прелазећи чак до Сувог Дола.

Пасјачка чета је и даље, својим акцијама на прузи Дољевац — Куршумлија, спречавала успостављање нормалног саобраћаја и држала заседе на друму Дољевац—Прокупље како би осујетила сваки покушај непријатеља да неометано упадне у Топлицу. Двадесетог децембра она је срушила мост код Подине, на железничкој прузи између Житорађе и Прокупља, а само четири дана касније демолирала железничку станицу у Житорађи. Поред тога, делови ове чете, заједно са Косаничком четом, имали су, 22. децембра, један сукоб са четницима на Пасјачи.

Видојевачка и Косаничка чета нису имале скоро никаквих акција сем појединачних мањих сукоба са четницима према Косаници, где је дејствовала Косаничка чета. Видојевачка чета се у то време кретала по селима изнад Прокупља и око Топлице.

Од тренутка дизања устанка V Топлици оружана **формација** за одржавање реда у томе крају и за борбу **против** НОП на коју се ослонио немачки окупатор, поред **своје** полиције, састојала се од четника Косте Пећанца и, у почетку, од нешто жандарма. Они су највећим делом до половине октобра већ трпели ударце од Топличког и **суседних** партизанских одреда, али су ипак, формирани у **одреде**-батаљоне, према споразуму између Пећанца и **Крауса** склопљеном у августу 1941. у Плочнику, држали **среска** места, мада су партизани ослободили Прокупље и **Блаце** до краја године. Четници су имали још знатног Утицаја у Косаници и у горњем току реке Топлице, на **Копачнику**, док је остали део топличког подручја био **потпуно** ослобођен од окупатора и домаћих издајника и цела **Топлица** политички под утицајем народноослободилачког **покрета**.

Крајем 1941. године четници Косте Пећанца држали су у Топлици Куршумлију и Блаце, и имали шест чет-

ничких одреда. Бројно стање ових одреда са активним саставом било је по 30 до 50 четника (према платном списку), и они су скоро у сваком селу, нарочито у горњем делу топличког подручја, имали одређене четовође и команданте села, али свугде, сем у Косаници и селима на Копаонику, само по списку, нарочито пошто су били разбијени на Пасјачи. За борбу против Топличког партизанског одреда четници су вршили мобилизацију, и могли су да мобилишу изванредан број људи из Косанице и суседних терена, што им није било довољно за продирање дубље у Топлицу ка истоку. Они су лако наоружавали мобилисано људство, јер су добијали довољно оружја од Немаца. Са оваквим саставом четници нису могли да постижу неке видније успехе у борби против партизана, али су ипак успели да се одрже у Косаници и горњем делу Топлице. Њиховом одржању доста је допринело и то што су се партизанске снаге у Топлици оријентисале на друге задатке, према окупатору, градовима и пругама.

Истина о народноослободилачком покрету до краја 1941. године продрла је и у најзабаченије планинско село, па и тамо где се партизани нису појављивали, због њиховог става према заробљеним четницима и мобилисаним сељацима, које су редовно приликом заробљавања пуштали кућама, уколико нису били у питању зликовци. Овакав став је умногоме допринео да су се мобилисани сељаци-четници при првом сукобу с партизанима већином предавали или пре почетка борбе бежали. Став Комунистичке партије и народноослободилачког покрета у Топлици према четницима до краја 1941. године био је сасвим јасан, и увек се имао пред очима основни циљ: окупљање свих елемената у општи фронт борбе против окупатора. На тој линији је и био покушај руководства Топличког одреда да преговара са „либералним“ четничким војводама о заједничкој борби против окупатора.

Немачка команда у Србији и сама је увидела да су се четничке оружане формације компромитовале у очима народа као њихови сарадници и да нису у стању да одрже ред и мир на додељеним територијама, а још мање да угуше народноослободилачки покрет, па је тражила ново решење, јер није имала довољно својих снага да их одвоји за борбу против партизана на овом подручју.

Да би спречила даљи развој народноослободилачког покрета на југу Србије, немачка врховна команда је 24. децембра 1941. понудила Министарству рата Бугарске да бугарска армија својим јединицама окупира део територије у Србији. Бугарска влада је ову понуду једва дочекала, јер је желела да прошири своје окупационо подручје на већи део Србије, мислећи да ће, поред већ приграбљених тери-

торија, пре или касније моћи да приграби и ново подручје које обухвата долину Јужне Мораве. На основу тога споразума Бугари су упутили у Србију један окупациони корпус од три дивизије, и преузимање окупације отпочело је 1. јануара 1942.

Улазак бугарских окупационих снага почео је тачно према споразуму, мада је и пре тога било доста бугарске војске у долини Јужне Мораве као „испомоћ“ за обезбеђење главне комуникације Ниш — Скопље. Прве бугарске јединице које су дошле у Прокупље, 9. јануара 1942, биле су из састава 14. пешадијског пука 17. бугарске пешадијске дивизије. Наиме, ова бугарска дивизија у наредних неколико дана посела је територију која се граничи гребеном Малог и Великог Јастрепца до Јанкове клисуре, гребеном Копаоника, границом према Косовско-Метохијској Области (Преполоц), демаркационом линијом, укључивши Грделицу, десном обалом Јужне Мораве до моста на Морави код села Мезграје. Штаб 17. бугарске пешадијске дивизије, 14. пешадијски пук, 7. артилеријски пук и приштапски делови дивизије дислоцирани су у Прокупљу, а 13. пешадијски пук ове дивизије у Лесковцу. Нешто касније делови 17. бугарске пешадијске дивизије посели су Куршумлију, Блаце и све железничке станице од Дољевца до Куршумлије.

Почетком 1942. године у Прокупље је дошао један мањи одред Недићеве Државне страже, исто тако припремљен за борбу против партизана. Поред ових снага, у Топлицу су долазиле разне четничке, љотићевске и недићевске јединице, па се догађало да у једној акцији против партизана учествују и по три и више непријатељских дивизија. Значи да је почетак 1942. године обележен повећањем непријатељских снага на подручју Топлице не само по броју већ и по квалитету, јер су се ту, поред бугарске дивизије (без једног пука), као регуларне војске, налазиле и љотићевско-недићевске јединице, које су војнички знатно боље организоване од четника. Тако су партизанске снаге у новој години имале против себе 17. бугарску пешадијску дивизију (сем једног пука), недићевски одред (различите јачине) и већ постојеће четничке одреде. Сем тога, врло често, тј. за сваку офанзиву организовану против партизана у Топлици, сакупљани су разни четнички и недићевски одреди из читаве Србије (Аћимовићева офанзива) и поред 17. дивизије довођене још две Дивизије Бугара (Јунска и Бугарска офанзива).

Бугарски пук од око 1 800 војника ушао је без отпора у Прокупље 9. јануара 1942. О томе Покрајинско поверенство из Ниша обавештава Покрајински комитет писмом од 18. јануара 1942, које, у изводу, гласи:

„У Прокупље и Топлицу дошло је преко 1 000 Бугара. Наши у Топличком одреду направили су једну велику грешку: долазак Бугара су схватили као казнену експедицију, па су скоро сасвим растурили и раселили без икакве стварне потребе читав Одред. Ми смо одмах одлучно интервенисали у Топличком одреду и строго пребацили Ћићку и Марку (двојици „Шпанаца“ у штабу) због њиховог опортунистичког и капитулантског поступка у том случају. То нам је могло нанети огромне штете и у војничком и у политичком погледу. Ми смо то спречили и ситуација ће се поправити“. (Зборник, том I, књига 3, стр. 23—24).

У одговору на овај извештај Покрајински комитет пише Окружном комитету у Нишу 27. јануара 1942: „... Случај који се десио у Топлици са распуштањем одреда оцењујемо као тежак ударац по развитак партизанских борби ... Зато тражимо детаљну исправку по томе и најстрожу казну за кривце“. (Зборник, том I, књига 3, док. бр. 11.)

Да би се цео овај случај испитао, ОК Ниш је образовао партијску комисију, у коју су ушли Драги Стаменковић, Станимир Вељковић и Радош Јовановић. По завршетку рада комисија је, са потписом Станимира Вељковића, упутила извештај ПП-у Ниш, који, у изводу, гласи:

„Грешке су биле зато што руководећи другови нису били довољно одани, дисциплиновани и пожртвовани према Партији. Мислили су да Окружни комитет нема право и не познаје конкретне прилике и да они боље познају ситуацију. То је дошло због тога што директиве Партије и партијске прогласе нису спроводили у живот“. Зато су, каже се даље, настојали да се по сваку цену Одред бројчано смањи и да се разбије у групе, које „илузорно јемислити да преко зиме могу политички да раде по селима, већ је главно сачувати кадрове“. У писму се даље говори о строгим и енергичним мерама које су предузете, па се каже да је седам чланова избачено из Партије, а неколико њих оштро партијски кажњено. (Зборник, том I, књ. III, стр. 112.)

У вези са свим овим, потребно је констатовати да је приликом уласка Бугара у Топлицу стварно учињена грешка. Међутим, она је дошла као резултат погрешне процене ситуације у вези са доласком Бугара и страха од зверстава које би ови могли починити над становништвом. А што се тиче смањења Одред, у питању је погрешно тумачење једнога писма ЦК КПЈ, које је баш тих дана добијено (о овоме ће касније бити више речи) и у коме се

давала директива о стварању мањих, покретљивијих ударних група, које би биле способне да извршавају задатке под најтежим временским приликама, зими, па и на терену далеко ван својих база.

Мора се, међутим, констатовати да су сва три цитирана документа не само претерана и неоправдано оштра него и нетачна. У првом реду када се говори о друговима као недовољно оданим и пожртвованим према Партији. Чињеница је да су ти исти другови одмах увидели грешку, примили критику и одано се и пожртвовано борили против Бугара и свих непријатеља револуције до краја рата, а многи од њих су херојски и своје животе изгубили. Нетачна је и констатација у документима о растурању Одрета, као и наговештаји о расулу у Одреду и везивање свега тога за долазак Бугара. Одред је као такав у целини остао, а све људство које је било послато кућама поново је за неколико дана враћено у своје чете. То је била тренутна слабост, која је прошла брзо и без тежих последица.

После ових догађаја све чете су до 25. јануара биле прикупљене, чак је извршена и мобилизација неких месних десетина. Наиме, штаб Одрета направио је план будућих операција, који је био толико опсежан да је требало мобилисати и месне десетине. Већ крајем јануара, поред пет раније постојећих, формиране су још две нове чете, тако да је Топлички партизански одред први пут имао седам чета. Читаво подручје Топлице требало је, према плану, да буде прекривено партизанским јединицама, те су вероватно због тога те чете и носиле називе по појединим крајевима. Свака је чета бројала просечно 80 — 120 бораца. Руководство се састојало од три члана, и то: командир, политички комесар и заменик политичког комесара чете.

Пасјачка чета са делом снага и даље се оријентисала ка прузи и друму Дољевац — Прокупље. Она се у другој половини јануара сукобљавала с Бугарима, у два маха је заробила и разоружала бугарске патроле, и то једну од три, а једну од четрнаест бугарских војника. Главнина чете била је ангажована на другим, мањим акцијама, као што је одржавање конференција по селима, хватање четничких шпијуна и слично, што је вршила по групама.

Видојевачка чета је у то време крстарила у рејону Мала Плана — Топоница — Белољин, држећи заседе на друму Прокупље — Куршумлија. И она је држала политичке конференције, сакупљала оружје и хватала четничке шпијуне. Сукобила се код села Белољина са четницима, који су извршили упад на слободну територију. Том приликом убијено је четири четника, а остали су се разбежали. Чета није имала губитака. Под њеном командом биле су

и све месне десетине из свих села поменутог рејона (Поточића, Мале Плане, Бреснице, Бресничћа, Белољина, Коњуше, Прекадина, Гојиновца, Шишмановца, Смрдана и Доње и Горње Топонице).

Косаничка чета кретала се по селима према Косаници ради политичког утицаја у том крају и борбе са четницима. Она је имала сваког дана чарке са четницима из места.

Све снаге Топличког одреда већ 6. јануара прикупиле су се у Чубури, одакле су поједине групе одлазиле у мање акције. У међувремену одржано је скојевско саветовање, на коме је изабрано скојевско руководство од пет чланова. То руководство одржало је 3. фебруара 1942. реферате на окружној скојевској конференцији у Великој Плани. Блачка и Великојастребачка чета после одређивања руководства кренуле су свака у свом правцу према Куршумлији и Блацу са циљем да уз пут мобилишу месне десетине почев од Велике Плане, Меровца и Мршеља, па надаље ка Блацу. Ове чете су већ до 10. фебруара избиле у рејон Блаца, и њихово бројно стање износило је тада 60—80 бораца. Обилазећи Блаце, чете су прешле друм Белољин — Блаце и упутиле се ка селима у подножју Копаоника и у Јанкову клисуру да разоружају четничке остатке у тим рејонима и да створе услове за даље продирање ка Копаонику. Овај задатак чете су са успехом обавиле.

Малојастребачка чета, да би се попунила, извршила је мобилизацију месних десетина у селима речичке и петровачке општине, уз пут одржала низ политичких конференција по селима и ликвидирала неколико шпијуна. За то време је Моравска чета такође прикупила нешто месних десетина из села испод Малог Јастрепца и учинила два покушаја рушења пруге на прузи Београд — Ниш.

У заједници са Расинским одредом, ојачана месним десетинама, Малојастребачка чета је 12/13. фебруара напала на четнички одред у Рибарској Бањи. Карактеристично је за овај напад да је у њему, после Блаца, учествовао највећи број месних десетина. Напад није потпуно успео. Погинуло је десетак четника и исто толико је заробљено, док су наше јединице имале једног мртвог и три рањена.

Већ је напоменуто да је Пасјачка чета имала два сукоба с Бугарима, који су без отпора предали оружје. Пошто квислиншке снаге нису имале успеха у борбама против партизана, а 17. бугарска пешадијска дивизија се средила, то је 13. фебруара она предузела напад на део Топличког партизанског одреда који је оперисао јужно од реке Топлице, а у садејству са својим снагама (13. пешадијски пук) из Лесковца које су добиле задатак да нападну на Јабланички партизански одред. Четрнаести пешадијски пук са

Једном четом жандарма пошао је у напад из Прокупља у неколико колона, усмеравајући своја дејства према Пасјачи и Белом Камену. Пасјачка и Косаничка чета налазиле су се у то време у рејону Пасјача — Јовине Ливаде и Бели Камен, док је Видојевачка чета тада била у селима поред реке Топлице. Обавештене о наиласку бугарских снага, команде чета су покупиле месне десетине са Белог Камена, Јовиних Ливада и Пасјаче и са њима поселе положаје. Борба је примљена на поседнутим положајима Пасјача — Бели Камен. Бугари су у почетку ишли опрезно, а после су уз подршку артилерије предузели јак напад, но и поред тога партизанске јединице одржале су своје положаје током целог дана. У међувремену док се водила борба са Бугарима, снаге 12. добровољачког љотићевског одреда кренуле су ка Белом Камену, тако да је претила опасност да бочно угрозе положаје Косаничке чете. Штаб Одрода је такође примио обавештење да се четници прикупљају у селу Широке Њиве да би с леђа напали наше јединице.

У таквој ситуацији штаб Топличког партизанског одреда оценио је да је фронталном борбом немогуће супроставити се тако јаким снагама, па је одлучио да извуче Косаничку чету из борбе и упути је да нападне четнике у Широкиим Њивама. Такође је одлучено да Косаничка чета за ту акцију прикупи и месне десетине у подручним селима.

Док је Косаничка чета напустила положаје и извукла се из борбе, на Бели Камен је избио један четнички одред који је бочно угрозио Пасјачку чету, те се ова морала омогући ка југу, према селу Гласовику. Повлачење чете омогућило је снагама 14. бугарског пука да избију на Кодру, Кале и Пасјачки вис. Комесар Пасјачке чете, који се налазио на крајњем десном крилу, прикупио је једну десетину своје чете и месну десетину из села Коњарника, поставио заседу бугарским снагама с намером да их заустави. Како Бугари ову заседу нису уочили, пустио их је да се приближе, и кад је колона наишла, он је са групом од 20 бораца отворио такву ватру да су се Бугари одмах дали у панично бекство, напустивши и батерију топова (4 топа) и неколико митраљеза. У том јуришу снаге ове чете нанеле су Бугарима осетне губитке: преко 35 мртвих и рањених. Пошто ове снаге нису биле довољне да наставе гоњење непријатеља, демолирале су топове, а неке минирале, јер више нису имале довољно експлозива, а затим су се повукле у правцу где се налазила главнина чете. Повлачење је уследило због тога што су друге бугарске снаге наступиле од села Студенца и Дебелог Луга. Губици наше чете били су мали: два мртва и један тешко рањен.

У току ноћи између 14. и 15. фебруара снаге Пасјачке чете, заједно са месним десетинама, повукле су се са планине Пасјаче и Видојевице ка Житном Потоку и даље ка Статовцу. У међувремену је једна група партизана из Малојастребачке чете направила заседу Бугарима у Стржаву и ту убила два бугарска војника, због чега су Бугари вршили одмазду над сељацима.

После повлачења са Пасјаче преко Ранкове Реке у Средњи Статовац штаб Одред је извршио поделу на три чете са циљем напада на четнике који су се налазили у селима Власе, Власово и Арбанашка. Преко ноћи су све три чете нападе на поменута села и разјуриле четнике. После те акције чете су се поново сакупиле у селу Статовцу, а одатле су изванатеренски део месних десетина, сељаци са терена Пасјаче и један број чланова Партије враћени на терен. Од остатака Одред у Статовцу врши се реорганизација, оформљава се батаљон, који је, међутим, убрзо после тога расформиран, да би се опет прешло на стару форму — на одредске чете. Бугари су за време ових борби попалили много кућа у селима на Пасјачи, стрељали око 100 људи, а преко 300 повели са собом и интернирали.

У току ових борби с Бугарима одржан је, 14. фебруара, у селу Прекадину састанак руководства НОП за Топлицу, коме су присуствовали Срета Младеновић-Мика, Драги Стаменковић и Радош Јовановић, и на коме је донето неколико веома важних одлука. У првом реду, због ситуације која је настала још раније у вези са уласком Бугара у Топлицу, смењен је штаб Топличког одреда; за новог команданта дошао је Димитрије Писковић, за комесара Ђура Фабчић, а за партијског руководиоца Драги Стаменковић. Други важан закључак био је да штаб Одред пође на Јастребац како би руководио јединицама које су се тамо налазиле, док би на терену Пасјаче остао Срета Младеновић-Мика, Марко (Елисије Поповски) и Ћићко — Ратко Павловић да руководе четама које су остале на Пасјачи. Оваква подела руководства уследила је зато што се очекивало да ће Бугари своје офанзивне снаге усмерити долином Топлице да би одвојили чете са Јастребца од оних са Пасјаче и тако покушали да их туку појединачно, те да би се код сваког дела партизанских снага, било на Пасјачи или на Јастребцу, налазио по неки члан штаба. Од дела снага које су отишле на Јастребац оформљен је касније, прво незванично а затим и званично, Јастребачки одред, у који је тако прерастао Топлички одред.

Следећа важна одлука тога састанка била је да се нападне и ослободи Куршумлија, да се разбије тамошња групација четника, чиме би се у исто време проширила слободна територија. Овај задатак извршила је Косаничка

чета, која је, са око 80 бораца, напала Куршумлију ноћу између 15- и 16. фебруара 1942. и, после жестоке трочасовне борбе, ослободила је. Том приликом погинуло је 14 четника, 38 је заробљено, заплењена су 2 тешка митралеза, 4 пушкомитралеза, 60 пушака и већа количина муниције и друге опреме. Непријатељ је тврдио да су његови губици 5 мртвих и 40 заробљених, а да су партизани имали 8 мртвих и 3 рањена. По ослобођењу Куршумлије почео је врло жив политичко-културни рад, формирана је команда места и на збору изабран народноослободилачки одбор.

Четници, а исто тако и окупатор, нису смели да оставе Куршумлију у партизанским рукама и зато хитно концентришу снаге да је нападну и поврате. Чим је сазнао за четничку концентрацију, штаб Одред наредио је да се Куршумлија одмах напусти, да Косаничка чета (која је тада имала 100 бораца) обиђе терен Косанице, а не да држи варошицу. Но руководство чете (по неким подацима сам секретар ОК Ниш Сретен Младеновић-Мика, који се тада налазио са четом у Куршумлији) није послушало ову директиву. Напад четника почео је 20. фебруара. Чета, попуњена новим борцима, бранила је град два дана, до 22. фебруара, а онда је разбијена; погинула су 24 партизана, 4 су рањена и 16 заробљено. Све заробљене, укључујући и рањенике, четници су одмах стрељали. У борбама око Куршумлије погинуо је командант Расинског одреда Милоје Закић-Блихер.

Тих дана су топлички партизани извршили и своју највећу акцију на прузи. У извештају ОК Ниш послатом ПК, од 28. фебруара 1942, каже се:

„Данас смо сазнали да је Топлички одред срушио велики железнички мост, дуг 40 метара, за Прокупље. Затим да су исекли бандере са жицама на дужини од 16 км (око 500 бандера). Воз неће моћи да ради месец дана. Бугари, којих има у Топлици једна дивизија, вршили су репресалије, запалили два села и почели стрељати сељаке. То је дало повода да се ови сељаци дигну на отпор против окупатора и придруже партизанима. Кажу да се сада тамо воде борбе. Окупатор прети да ће тамо довести десет „штука" и бомбардовати побуњена села... Воз за Топлицу не ради још од Божића. Таман окупатор поправи воз — а партизани онда покваре пругу. Пре два дана био је оправљен раније порушени мост. Јуче је требало да иде пробни воз, али сада ће доста чекати док проради. Окупатор, иако држи велике војничке снаге у Топлици, не може да изнесе скоро ништа и не може да држи под контролом тај крај. Бугари су тражили

да им се преда сва власт у овим крајевима, јер да су озакo угрожени и да имају у сталним борбама доста жртава. Бугари довлаче нове возове војника за Србију". (Зборник, том I, књ. 3, док. бр. 3)

Пошто је напустила Куршумлију, Косаничка чета је одступила ка Јастрепцу и 28. фебруара стигла у село Сварче, где се налазио и део штаба Топличког одреда. Великојастребачка чета налазила се у селу Мађару, а Блачка чета са Расинским одредом у Здравивињу. Око једанаест часова добијен је извештај да нека група четника наступа према Здравивињу. Косаничка чета напала је ту групу, али је тада од Блаца стигла главнина од око 1 000 четника. У борби прса у прса већина бораца Косаничке чете је изгинула, шеснаест их је заробљено, док се само једна десетина извукла. У борбу су ступиле и остале партизанске снаге, Великојастребачка и Блачка чета, као и Расински одред. Пошто су четници неопрезно налетели на партизане, у тој борби, која је вођена целога дана, погинуло је преко стотину четника. Ни на једној страни није било заробљеника — сви су стрељани. После борбе Косаничка чета није више постојала, десетак преживелих бораца укључио се у друге чете.

То је период великих борби у Топлици, време народног устанка. Седам чета Топличког одреда (Великојастребачка, Малојастребачка, Блачка, Моравска, Пасјачка, Видојевачка и Косаничка), без Расинског одреда и снага Јабланичког одреда, које су повремено прелазиле на рејон Топлице, имале су око 500 добро наоружаних бораца. Сем тога, партизани су могли у свако доба да рачунају на око 2 000 бораца из сеоких десетина, који су иначе били мобилисани, под оружјем, мада у посебном односу. Четници Косте Пећанца били су управо ту, у Топлици, у његовом гнезду, прво потпуно дискредитовани код народа, а затим, сем у Косаници, готово потпуно разбијени. Главне градове Топлице, Прокупље, Блаце и, у фебруару 1942, Куршумлију, ослободили су партизани. Прокупље је доста дуго држала партизанска чета. Окупаторска власт, односно апарат такозване „српске" власти створен по инструкцијама и за потребе окупатора, била је потпуно разбијена. По селима су власт држале партизанске десетине и народни одбори, који се у то време почињу стварати. Ни пруга Прокупље — Куршумлија није радила.

У овој борби омладина Топлице дала је свој пун допринос. У извештају секретара Среског руководства СКОЈ-а за Топлицу од 13. јануара 1942, који је свакако мало превише идеализиран, а и погрешан, што се тиче уласка Бугара, каже се између осталог:

„У граду имамо двеста (200) организованих скојеваца, руководство — 8, средњошколци — 100, Пољопривредна школа — 40, Домаћичка школа — 6, радника у граду — 54. У срезу прокупачком постоји 5 актива у 4 села — 43, у срезу добричком постоје 4 актива у четири села — 28, у срезу косаничком постоји руководство у Куршумлији од 3 члана, сам град има 4 актива — 16, а у селу — 10. Свега је дакле 305 чланова”.

Прва окружна конференција СКОЈ-а у Топлици одржана је 22. фебруара 1942, у Великој Плани, у присуству 30 делегата. Конференцији је, поред делегата са терена, присуствовао и један број делегата из Одрета. На њој је учествовао Драги Стаменковић, члан ПК СКОЈ-а. Поднета су три реферата о војно-политичкој ситуацији, о организационим питањима у скојевској организацији и о агитационом и пропагандном раду. У дискусији после поднетих реферата узео је учешће и Драги Стаменковић, који је опширно говорио о политичкој ситуацији и о развоју народноослободилачког покрета и посебно о задацима и раду скојевских и омладинских организација.

За време тешких напада окупатора и његове полиције на ослободилачки покрет с пролећа 1942. године у Топлици је омладина дала тешке жртве. Око 20 скојеваца са територије Косанице четници су похватили и стрељали. У Прокупљу су настале провале, па је ухапшено око 30 скојеваца и других напредних омладинаца.

РАД ПАРТИЈЕ И ОРУЖАНЕ БОРБЕ НА ПОДРУЧЈУ ЛЕСКОВЦА ДО МАРТА 1942. ГОДИНЕ

Међу најважнијим акцијама Кукавичког партизанског одреда с јесени 1941. године биле су акције извршене на прузи Ниш — Врање, која је за Немце имала огроман значај, јер их је везивала за трупе у Грчкој, за област Средоземља, па и за Африку. Скоро сваке ноћи партизани су нападали ту пругу и рушили је. Пошто није било стручњака за тај посао, у почетку није било ни много Успеха. Постављане су нагазне мине, топовске гранате. Касније се, међутим, прибегло много простијем методу — одшрафљивању пруге. Тако су на сектору између Грделице и Лесковца претурене у јесен 1941. године десетине возова. Касније су партизани применили још савршенији начин — машину са електричним паљењем. Под шине би подметнули експлозив, везали га жицом и чекали неких

200 метара далеко, у мраку, да воз наиђе: један притисак — и воз би летео у ваздух.

Само у новембру извршено је на овом сектору пруге пет већих диверзија, које су Немце скупо коштале. Другог новембра, ноћу, претурен је воз који је долазио из Скопља са контингентом војника. Осмог новембра одлетео је у ваздух војни транспортни воз натоварен немачким трупама; цео воз био је самлевен, а пруга је за неколико дана била прекинута, те се на том месту само претоваром вршио транспорт. Ноћу између 17. и 18. новембра претурен је теретни воз пун стоке намењен за немачку војску. Двадесет шестог новембра избачен је из шина немачки блиндирани воз; не само што је воз био оштећен и што је у њему било жртава, него је и пруга цео дан била прекинута, док нису стигле тешке дизалице да покупе разбацане вагоне. Можда је најуспелија диверзија извршена 28. новембра, кад је срушен немачки транспортни воз пун војске. Не може се знати колико су Немци имали људских жртава приликом ових диверзија, јер су они то пажљиво крили, чак и од својих слугу, тако да се ни у жандармеријским извештајима из тога времена о овим диверзијама не може то видети. Но и материјална штета била је огромна. Саобраћај је на том делу пруге био практично онемогућен. Чим би оправили пругу и рашчистили рушевине једног воза, то исто се дешавало следеће ноћи на другом месту. Наређено је да возови том деоницом иду полако, највише 10 километара на сат. Затим су појачане страже, уведене честе патроле. Најзад су сваке ноћи људи из околних села и из града морали долазити на пругу и стајати на сваких 100 метара раздаљине.

Кукавички партизански одред извршио је 15. септембра 1941. први напад на Вучје, на жандармеријску станицу и фабрику штофа, која је радила за Немце. У акцији су учествовале четири десетине. Једна је била постављена у заседу на путу према Лесковцу са задатком да прекине телефонску везу Вучје — Лесковац и да обезбеди остале десетине у случају интервенције непријатељске војске. Две десетине су имале да нападну фабрику, од којих једна жандармеријску станицу и да изврши претрес појединих станова жандарма и покупи оружје и опрему. Напад је извршен увече око десет часова. Разоружано је 15 жандарма и заплењено више пушака, муниције, велика количина штофа намењена Немцима, ћебади и опреме. Многа друга роба подељена је сељацима из околних места, а фабрика је демолирана.

Други напад на Вучје извршен је 23. септембра. Он је уследио зато што је фабрика, иако у првој акцији демолирана, убрзо оспособљена и пуштена у рад. Задатак

је био кратак: разоружати финансијску постају и онеспособити фабрику за сваки даљи рад. У нападу, који је потпуно успео, учествовао је цео Одред уз помоћ сеоских десетина из Вучја и Мирошевца. Финанси су били разоружани, а фабрика потпуно онеспособљена. После три дана Немци су тенковима дошли у Вучје, остали ту један дан и увече се вратили у Лесковац.

Честим сукобима са посадама у бугарским караулама на граници, сачекивањем њихових групица које су прелазиле на „српску“ територију, Одред је постигао да су два бугарска војника дошла у Одред и ступила у партизане. Њихова партизанска имена (права данас, на жалост, нико не зна) била су Левски и Ботев. Били су то храбри и одани другови, искусни војници и добри борци. Обојица су ту своју велику веру у народну ствар платили животом: Левски је исте године погинуо у борби са четницима у Оруглици, а Ботев 1944. године у Ђустендилском крају, одакле је био родом.

Ноћу уочи 1. октобра Одред је напао и ослободио Власотинце. У овом нападу учествовали су не само борци из Одрода, њих око 35, него и многи другови са терена, **који** су у том крају врло активно припремали устанак. Успех је био потпун: спаљене су архиве Пореске управе, Среског начелства, Општине и других установа, заплешен је цео магацин са намирницама за бугарску војску, разоружана је жандармеријска станица и заплешено 35 пушака. Затим се Одред укрцао у велики путнички аутобус и кренуо, ноћу, друмом право ка Лесковцу. На мосту на Морави разоружане су страже. Један део Одрода продужио је, са пленом, од периферије града за село Копашницу, где је спалио аутобус и пошао уз планину у логор. Други део је у саму зору напао железничку станицу **Ђорђево**. У краткој али оштрој борби, која се водила углавном бомбама, погинула су три Бугарина и неколико је рањено, док је на страни партизана било три рањена, од којих један теже.

Заједно са развојем партизанске борбе у овоме крају искрсла је потреба да се формирају одреди и у осталим крајевима око Лесковца, јер се Кукавица, као једина база из које би се оперисало у целога лесковачком крају, показала неподесна. Покрет је узимао све већег замаха, непријатељ се показивао све слабији. Сада је требало живети и борити се у пољима, у селима, међу самим народом.

Тако се оформљује Врањски одред, који одлази на свој терен, **врши** тамо акције и по потреби се враћа натраг. **Затим** се ствара Грделички пододред, који се углавном

оријентише на акције на прузи. Поред тих јединица, чији је центар ипак и даље на планини Кукавици, формирају се још два самостална одреда, један на бабичком терену, а други у Јабланици. Тако матица у планини Кукавици постепено пружа своје огранке и њима густо прекрива цео овај крај. Из Кукавице је 20. септембра отишла једна десетина на Бабичку гору да тамо организује одред, а у почетку октобра из Кукавице одлази на терен Јабланице друга група од 20 другова са истим задатком. Ова група, са топлечким партизанима, учествује 9. октобра у ослобођењу Прокупља. Затим се 21. октобра у селу Спонцу, у Горњој Јабланици, формира Јабланички партизански одред. Командант је био Милош Манојловић, секретар Партије у Одреду и члан штаба, као члан ОК Лесковац Василије Смајевић, политички комесар Милија Радовановић, а заменик политичког комесара Владимир Букилић. Партијско руководство Одреда сачињавали су Василије Смајевић, Милија Радовановић и Владимир Букелић. Одред је бројао око 50 партизана, распоређених у пет десетина. Свака десетина имала је по 10 бораца са десетаром и политичким делегатом на челу. Убрзо после тога Одред се преместио на планину Радан, на место звано „Стругара“.

У међувремену, до децембра, кад су код Лебана вођене велике борбе за одбрану слободне територије, Кукавички одред је на своме подручју потпуно раскрстио са непријатељским посадама и непријатељском влашћу. По одласку другова за Јабланицу формиран је нов штаб Кукавичког одреда: командант Вујадин Блечић, комесар Влада Ђорђевић, а заменик комесара Борко Цекић. Одред је 20. новембра одбио напад 200 четника на Вучје; у тој борби погинула су три четника, а осам их је заробљено, док је од партизана погинуо један.

У то време у рејону Оруглице почињу да се организују и јачају четници. Тамо је за војводу проглашен Кимић, „Козјачки војвода“, иначе ражаловани официр, који је својом демагогијом, а и безобзирношћу, заведе народ тога заосталог планинског краја и убрзо створио јакو четничко упориште. Крајем октобра Одред је ушао у Оруглицу, ухватио Кимића и његове четовође, али је том приликом постигнут споразум о заједничкој борби. Касније је Кимић још једном, у пратњи својих четника, долазио у Вучје на преговоре, и опет је између њега и партизана долазило до споразума.

При крају октобра Кукавички одред је имао око 400 добро наоружаних бораца и био подељен у три чете: једна У Вучју, друга у Чукљенику, а трећа у Барју.

Припремајући други напад на Власотинце, из Кукавице је почетком новембра пошла једна четворка да испита

стање и посаду ове варошице. Бугари су, међутим, тражећи два своја одбегла војника, блокирали село Тулово и тога дана убили око 30 сељака. Партизанска четворка је, због магле, упала у саме бугарске заседе, борила се с њима и изгинула: погинуо је Влада Ђорђевић, комесар Кукавичког одреда, Бранко Јовановић, заменик команданта Одред, и партизан Живковић.

Други напад на Власотинце, у коме су учествовале две чете Кукавичког, једна Бабичког и једна Јабланичког одреда, извршен је 21. новембра. Власотинце је бранио Корвински четнички одред, жандармеријски вод и бугарска гранична испостава. Партизани су напали увече, једновремено на све објекте, и борба је трајала четири сата. Град ипак није потпуно заузет услед лоше организације напада и због неочекивано јаке одбране много надмоћнијег непријатеља.

Двадесет седмог новембра једна бугарска моторизована јединица, стационирана у Лесковцу ради чувања пруге, потпомогнута деловима немачке 717. дивизије, напала је Вучје од Лесковца. Нападу је претходила артиљеријска ватра на Вучје и огранке Кукавице. Партизани су примили борбу у кланцу реке Вучјанке, изнад села Вучја. Немци и Бугари су у Вучју запалили око 200 зграда, стрељали, пљачкали, а затим се вратили натраг.

На овај начин ствара се прва слободна територија у овоме крају — Лесковачко поречје. Оно се протезало левом страном Јужне Мораве од Грделице, висовима Кукавице, па све до јабланичког масива брда на северу и до самих ивица града Лесковца. Непријатељ је овде могао загазити само са јаким снагама, и то Бугари или Немци. Све општинске архиве биле су спаљене и окупаторска власт потпуно дезорганизована. Сам Лесковац био је, тако рећи, У блокади. Међународна пруга Морава — Вардар била је у највећој мери угрожена. У селима су власт држали народноослободилачки одбори, и скоро у свима постојале су сеоске, помоћне десетине. Кукавички одред образовао је своје магацине и радионице: магацини су били у Чукљенику, Брзи и Вучју, а радионица за оправку оружја у Шутилици. Парни млинови радили су под контролом интендантуре Одред, и створена су резервна складишта хране. ^ Вучју је формирана Команда места, а у неколико села партизанске пекаре. Одред је по селима развио веома интензиван политички и културни рад. У новембру 1941. ова слободна територија слива се са оном у Пустој Реци и Јабланици у једну.

Десетина која је гребало да служи као језгро за оснивање Бабичког одреда отишла је, као што је речено, 20. септембра из Кукавице у правцу Бабичке горе. Њен за-

датак је био да са тих брда делује, с једне стране, у правцу долине Мораве, Лесковца и пруге, а с друге стране, према Запаљу и Сувој планини. Чим се пребацила на десну обалу Мораве, запленила је стоку реквирирану за окупаторску војску у Лесковцу. Због тога је на тај терен, 5. октобра, напала једна немачка јединица од 200 војника, са четири топа. Одред није примио борбу, већ се пребацио даље, под саме врхове Бабичке горе. Командант Одрета био је Јован Цекић-Ванча, а комесар Велимир Манић-Брка.

Одред се брзо омасовљавао и завладао тереном. У почетку октобра стигла је једна група бораца из Пусте Реке, а после другог напада на Власотинце и група бораца из Власотинца. На дан 10. октобра Одред је у Дрћевцу заробио 15 четника, међу којима и самог војводу. Одред 16. октобра напушта своју територију и пребације се на терен Пусте реке. Исте ноћи, 16. октобра, извршио је акцију на прузи код села Живкова, и одатле наставио кроз Пусту реку, палећи општинске архиве, држећи зборове и ликвидирајући изразите непријатеље.

У нападу на Лебане, 7. новембра, учествовале су и три десетине Бабичког одрета, које су имале задатак да обезбеде друм од Лесковца према Лебану и да на тој страни посеку телефонске линије, а све у циљу спречавања евентуалне помоћи непријатељу од Лесковца. Бабичани су учествовали и у борбама које су по ослобођењу Лебана вођене за његову одбрану. Две десетине овога Одрета извршиле су успелу диверзију на прузи Ниш — Лесковац, а затим су се вратиле поново у Пусту Реку. Оне су, заједно са Кукавичким одредом и деловима Јабланичког одрета, учествовале у другом нападу на Власотинце, 21. новембра, а одатле се вратиле на бабички терен. Остале три десетине Одрета, на своме путу натраг, за бабички терен, одшрафиле су пругу код села Брестовца, те је немачки блиндирани воз исклизнуо из шина.

Затим су се крајем новембра свих пет десетина са-стале на бабичком терену. Одред је имао око 90 активних партизана. Бабички одред је од тада углавном дејствовао на терену Бабичке горе и Запаља; спалио је све општинске архиве, разјурио мање четничке групе и убрзо сакупио 150 пушака, 20 пушкомитраљеза и велику количину друге опреме и ратног материјала. Тако се Одред нагло омасовио и већ у почетку децембра бројао 150, а ускоро и око 250 бораца.

Због оваквог повећања броја бораца Бабички одред је 15. децембра реорганизован, и за команданта је изабран Обрад Лучић-Милутин. Тада су формиране и три чете: Моравска, Крушевачко-власотиначка и Сувопланинска. Свака чета имала је три до пет, па и више, десетина.

Моравска чета је деловала на путу Лесковац — Душник, преко Орашца, гребеном Бабишке горе и северозападно од села Топонице, и у селима с једне и с друге стране лселезничке пруге до Лесковца. Логоровала је у Манастиру, а у свом саставу имала је два вода и осам десетина. Крушевачко-власотиначка чета држала је пут Лесковац — Доњи Душник, преко Орашца, и читав терен који не спада под Заплање, све до бугарске границе, и друм Власотинце — Лесковац, а логоровала је у Јарсенову, Липовици и Комарици. Сувопланинска чета држала је терен: бугарска демаркациона линија, река Власина, па према Нишу, обухватајући сва села између Суве Планине и села Бабишка Гора до Ниша, а логоровала је у Крчмиру и Личју. Штаб одреда налазио се у манастиру Св. Јована, код села Јашуње.

После реорганизације Бабишког одреда по четама и водовима, у време кад се он нагло омасовљавао, штаб Одред послао је Покрајинском комитету КПЈ за Србију извештај о акцијама Одред за месец и по дана борбе. Тај извештај, из кога се види целокупна активност Одред, гласи:

„За ПК

Извештај о акцијама Бабишког партизанског одреда за последњи месец и по дана.

Првог децембра 1941. године пребацили смо се из Пусте Реке на овај терен. Приликом пребацивања развртили смо пругу и један немачки транспортни воз излетео је из шина. На терену смо одмах потом извршили концентрацију са десетинама, које су учествовале у нападу на Власотинце. Нашли смо стално место логоровања, које дотле нисмо имали.

Два дана потом поделили смо се у две групе и одржали зборове у 18 села за један дан. Онда смо запалили и две општинске архиве у Јашуњи и Разгојни. Свуда смо наилазили на добар пријем код сељака. Позивали смо све поштене људе на устанак, говорили о потреби стварања сеоских десетина у НОФ, али организационо нисмо приступили послу.

Петог децембра 1941. године кренуло је 5 десетина у Заплање да разоружају четнике, којих је било врло много, али који су били заведени од народних издајница. Говорено им је (управо лагали су их) да четници добро стоје са нама и да имају пријатељску везу. Обишли смо десетак села и разоружали 160 четника. Сви су се они предали без борбе. Том приликом смо запленили 160 пушака и 4 пушкомитраљеза. Обишли смо следећа села: Ступницу, Јарсеново, Липовицу, Комарицу, Ли-

чје, Драговље, Велики и Мали Крчимир, Горњи и Доњи Присјан, Завидинце, Равну Дубраву, Штрбовац и др. Свуда смо после разоружавања одржавали зборове, којима су сељаци масовно присуствовали и показивали пуно симпатије према нама. Многи су одмах ступили у наше редове. Том приликом смо запленили и неколико пари цокула и чизама, десетак шињела, 3 шлема, 70 ножева за пушке и око 2 000 метака. Запленили смо још и 17 револвера. Акција је трајала седам дана.

Један део наших снага остао је потом у Крчмиру.

За то време две десетине, које су остале у околини Бабичке и Јашуње, приступиле су раду у селу: налазили су сигурне и поверљиве људе по селима, који су нам били упориште за стварање НОФ и помоћних десетина. Са овим радом у гхочетку је ишло доста тешко, јер је овај крај био политички врло заостао и необрађен. Постепено људи су се ослободили, нарочито омладина. Одред је почео нагло да расте. Када смо прешли на овај терен, било нас је око 70, а ускоро затим (за 10 дана) Одред је нарастао на 150 људи, што је доказ да је и овај крај увидео да је ово заиста права борба српског народа за ослобођење.

Дванаестог децембра 1941. године вратиле су се две десетине из Заплања, а три десетине са новим друговима остале су у Крчмиру.

У овом крају око Бабичког и Јашуње створили смо потом скоро у свим селима НОФ, а у Бабичком и Градашници сеоске десетине. За то време преузели смо чишћење терена од народних издајца. Стрљали смо неколико четника, једног недићевца, тројицу који су долазили у логор са намером да нас шпијунирају, једну жену шпијунку и два петоклонаша.

Петнаестог децембра 1941. године извршили смо реорганизацију у одреду. Створене су три чете: Моравска, Крушевачка, Сувопланинска. Свака је добила свој сектор рада.

Цео Одред, који данас броји више од 250 људи, није још предузимао акције већег стила, где би све чете заједнички учествовале.

ИЗВЕШТАЈ О АКЦИЈАМА ПО ЧЕТАМА

I чета: Ова чета се налази на терену око Бабичког и Јашуње, дакле, на терену где је одред највише радио. Сва села су обрађена. Од 22. септембра у 18 села, колико ова чета има, постоји НОФ, који добро ради. Доказ: ову чету село потпуно издржава,

тако да она најмање новаца троши, једино за дуван. НОФ решава сеоске спорове и прилично нам је упориште у селу. Легалне помоћне десетине створене су у следећим селима: Бабичком, Доњој Лакошници, Дрћевцу, Јашуњи, Грајевцу и Гару. У осталим селима нема потпуних десетина, али скоро у сваком селу постоје бар три до четири човека који се примају у десетину и раде на њеном стварању. Другови из ове чете стално су на терену, по селима. У неколико села одржане су културно-просветне приредбе.

Трећег јануара 1942. године десетине ове чете кренуле су по селима и обишле: Бабичко, Црковницу, Лакошницу, Разгојну и Смрдан. Онда су се пребациле преко Бабичке горе и одржале збор у Власима. Потом су пошле да очисте терен (један део терена Н. одреда). Запалиле су архиву у општинама Доњи Барбеш и Црквиње, разоружале 10 четника, одржале зборове и заплениле 9 пушака, један револвер и 8.814 динара. Акција је трајала пет дана.

Сада су четири десетине ове чете у Гару, где очекују четнике из Ниша. Пошто од тога изгледа нема ништа, кад досад ништа није било, другови ће данас посетити Гаџин Хан на терену Н. Одред. Ту треба да спале општину и растура четничко гнездо.

Тринаестог о. м. приредили смо дочек Нове године у Јашуњи.

II чета: Ова чета је од свог постанка па до данас имала следеће акције. Одржала је зборове у Липовици, Средору, Јарсенову, Ступници, Дадинцу, Јастрепцу, Градишту, Јелашници, Горњој и Доњој Слатини, Биљаници, Манојловцу, Шишави и Великом Бојинцу. Запаљене су архиве у Шишави и Великом Бојинцу. У овом другом селу уништена је и поштанска и финансијска архива. Заплењено је 4 300 динара, а у Шишави 1 200. Поред овога села, чета је једанпут наишла на четничку заседу у Средору. Заседа је разбијена. Један наш друг је пао у борби. На страни непријатеља, кажу, има 6 које рањених које мртвих (непроверено). Пре неки дан патрола од 6 људи наишла је на заседу у селу Завидинцу. Заседа је разбијена. Четници имају једног мртвог и једног рањеног, наших губитака нема.

Ова чета је пре Божића код Мораве посекала телефонске везе на путу Власотинце — Лесковац и разлупала стражару на мосту.

III чета: Ова чета је на свом терену створила сеоске десетине у Градашници, Орашју, Д. Слатини и Биљаници. Другови из сеоских десетина у Градашници

ци имали су ноћас (15 о. м.) борбу са 12 четника, који су дошли да их похapse. Четници су се разбежали када су другови на њихово пуцање одговорили пуцањем. Жртава нема ни са чије стране.

НОФ постоји у следећим селима: Орашцу, Јарсенову, Ступници, Градашници, Д. Слатини, Биљаници, Пископову и Комарици. Терен је политички још необрађен.

Сада се један део ове чете (четири десетине) налази у Комарици, где очекује четнике из Власотинца. Ту су одржали једну културно-просветну приредбу.

III чета: Ова чета одржала је зборове у следећим селима: В. и М. Крчимиру, Р. Дубрави, Присјану, Штрбовцу, Г. и Д. Драговљу, Личју и др. (скоро у свим селима свога сектора).

НОФ је створен у В. и М. Крчимиру, Драговљу, Личју, Присјану, Штрбовцу и Р. Дубрави, а сеоске десетине у В. и М. Крчимиру, Г. и Д. Драговљу и Присјану. Овај крај је политички необрађен, али поштен. На њему другови непрестано раде политички. Држе конференције и зборове. Та чета квантитативно стоји најбоље. Има два вода, а око 90 до 100 партизана. То је доказ да су наишли на разумевање код тог народа.

III чета: Предузела је неколико акција на терену Н. одреда. Разоружала је 5 четника и спалила општинску архиву у Д. Душнику, где је одржала збор и основала НОФ. Том приликом заплешено је 18 733 динара, 5 пушака и 40 000 кг соли. Со је својина неког зеленаша Пећаре, који је продавао један кг соли за два кг пшенице. Со је раздељена народу, по 3,50 динара кг. И ова чета сада се налази у очекивању четника.

Смрт фашизму — слобода народу!

Р а д о в а н "

На овај начин, крајем 1941. године била је створена слободна партизанска територија и на десној обали Јужне Мораве од Власине, па преко области Бабичке горе и Заплања све до близу Ниша на северу. Партизанске снаге на овом терену биле су јаке, непријатељ, четници, готово потпуно уништен, а по селима су образовани одбори и помоћне десетине. Штавише, учача се тенденција логорског живота партизанских јединица, па уз то и пропагандно-културно-забавни живот. Ова територија улазила је у састав слободне територије око Лесковца, али се Заплањем додиривала са нишким крајем. У Заплању је од краја децембра 1941. па све до почетка марта 1942. за-

једно са Бабиичким одредом дејствовао и Сврљишки (Нихавски) партизански одред.

Кад се говори о Бабиичком одреду, потребно је рећи и то да се у спровођењу линије НОП у овом Одреду и на овом терену изражавало извесно секташтво и ускост, што је имало извесних штетних последица на развој борбе и на изграђивање политичке линије НОП. Та застрањивања су потицала углавном од руководства Одрода, које често није имало потребне везе са ОК. Због тога је руководство Бабиичког одрода критиковано у ондашњим партијским документима.

ЈАБЛАНИЧКИ НОП ОДРЕД

Крајем 1941. године борбе се нарочито разгоревају у Јабланици и Пустој Реци. У тој котлини букнуо је крајем 1941. устанак, који је подигао на оружје цео народ и претворио овај крај у велики војнички логор. Може се без претеривања рећи да су се таква компактност и тако широка повезаност народних маса и партизана у оно устаничко доба ретко где могле наћи.

Јабланички одред се убрзо по оснивању спустио из Горње Јабланице, на планину Радан, која дели овај срез по средини. Партизани су са планине гледали, под јесењим сунцем, плодна житна поља своје поробљене земље. Свуда по њима налазиле су се немачке и четничке посаде. Рудник Леце је почео опет да вади злато, само сада за Немце.

Штаб Јабланичког одрода одлучио је тада да нападне и ослободи Лебане, Медвеђу и Леце, чиме би у ствари био ослобођен цео рејон Јабланице и Пусте Реке. За овакву одлуку постојала су два разлога: прво, масовност покрета у томе крају, и, друго, требало је привући непријатељске снаге да се бар унеколико смањи њихов притисак на западну Србију, где је у то време главнина партизанских снага трпела веома јаку прву непријатељску офанзиву. Ради тога је 6. новембра на Радану извршена концентрација снага Јабланичког одрода. Позван је у помоћ и Топлички одред, који је стигао са 150 бораца. Дошло је такође и 30 бораца Бабиичког одрода. Седмог новембра увече са Радана су пошле две колоне, једна, под командом Милоша Манојловића, у јачини од 160 бораца, према Лебану, а друга са 130 бораца, под командом Ратка Павловића, према Леци и Медвеђи.

Леце и Медвеђе били су брзо ослобођени и њихове посаде, жандарми, разоружани. У Лецу су се, сем тога, налазиле огромне залихе хране, намирница и сваковрсне

спреме, коју је окупатор био ту сместио предвиђајући дуг рад овога, за њега веома важног, рудника. Сав материјал разнели су сељаци — данима су га колима вукли и у најудаљенија села. Партизани су од свега тога узели само неколико кола експлозива, што је касније веома корисно послужило за рушење пруга и објеката по друмовима. Од овога експлозива један део је дат Топличком, а један Бабичком одреду. Исто тако заплењено је неколико камиона, који су касније служили за пребацивање бораца.

И друга колона је, скоро без жртава, врло брзо и успешно извршила постављене задатке. Непријатељски отпор у Лебану био је слабо организован, војници неодлучни, па се одбрана на свим местима убрзо распршила. Свак се спасавао како је знао и умео. У томе су предначиле војводе са личном пратњом. Ујутру 8. новембра био је ослобођен цео јабланички срез. Окупатор, четничке главешине и издајнички официри побегли су за Лесковца, а четници су се разбегли кућама.

Следећих дана снаге Јабланичког одреда, са Пасјачком четом Топличког одреда и са једним делом Бабичког одреда, распоређене на положајима према Лесковцу, морале су да издрже цео низ напада. Истога дана, 8. новембра, напао је најпре неки мешовити четничко-недићевски одред из Лесковца, али је убрзо побегао натраг. Следећег дана, 9. новембра, из Лесковца је стигао немачки батаљон са око 400 војника и одмах извршио јуриш на партизанске положаје. На Лебанском кршу развила се тешка и неравна борба. Немцима је убрзо стигао у помоћ и један одред четника, но партизани су упорно бранили своје положаје.

Немце је предводио један мајор, за кога се и данас мисли да је био Кениг, злогласни руководилац покоља у Крагујевцу. Кад нису успели јуришем, Немци су топовима почели да туку партизанске положаје. Увиђајући да сами не могу почети јуриш, али и да под топовском ватром не могу дуго издржати, партизани су одлучили да обухвате непријатеља с крила. Омладинска десетина је са стране зашла за лево немачко крило. Ту се директно сусрела са тројицом Немаца који су били продрли скоро 500 метара напред испред стрељачког строја. Омладинци су их покосили. Био је ту и њихов командант, онај злогласни мајор. Тада је примећено да се Немци колебају. Партизани су то искористили, одмах прешли на јуриш, разбили их и отерали према Лесковцу, заробивши једнога Немца. Немци су своје мртве и рањене понели са собом. Једино је мајор остао да лежи на гомили ђубрета, за коју је покушао да се закљони. Немачка команда је послала партизанима ултиматум да заробљеника одмах пусте, иначе ће немачки

Вермахт до темеља спалити цео крај. Штаб је тражио размену заробљеника, а кад Немци нису пристали, партизани су заробљеника, као злочинца, стрељали. Занимљиво је да су у овом писму Немци први пут написали реч „партизани“ и нису употребљавали своје уобичајене изразе „бандити“ и друго.

Сутрадан, 10. новембра, Немци су поново напали, сада врло јаким снагама, тенковима и артилеријом. Циљ напада био је, изгледа, да се докопају тела команданта. Затим су се истога дана вратили у Лесковац.

Правилна политика Партије и брзо нарастање партизанских одреда и њихова борба у лесковачком крају условили су да четници никада нису имали изразито велику политичку или оружану снагу, и поред традиција из топличког устанка и многобројних војводских диплома које је Пећанац поделио по Јабланици, и упркос многим организованим четничким одредима. Четници су се сем тога међусобно гложили око положаја и повластица. После отвореног Пећанчевог споразума с Немцима и силаска у градове њихова морална снага била је подсечена у корену. Осипали су се, чак су и саме војводе прилазиле партизанима, а о масама четника и да се не говори. Карактеристично је да су четнички одреди у овом крају били формиран у горњим планинским деловима нарочито јабланичког среза. Најактивнији у борби против партизана био је четнички одред у Реткоцеру, који је бројао до 200 четника, и, нарочито, Козјачки четнички одред у рејону Оруглице. Војвода овог одреда, Кимић, са око 250 активних и још толико резервних четника, учествовао је у више борби с партизанима, стрељао заробљенике, а над народом вршио сваковрсни терор. У рејону Мораве били су још познати Лесковачки, Пуковачки, Заплањски, Корвински, Власински, Ветернички, Печењевачки и други четнички одреди, од којих је сваки имао око 100 четника.

У циљу сузбијања НОП на овом терену Недић је У децембру 1941. позвао сенатора Милутина Драговића и резервног капетана Ђуру Перовића у Београд, где су се договорили о формирању јединица СДС на територији јабланичког среза и о заједничкој акцији са четницима и Немцима против партизана. По повратку из Београда Перовић је у Лебану формирао XI добровољачки одред СДС, на чијем је челу био сам он, а људство распоређено у четири чете. Припадници овог одреда, који је бројао око 600 војника, били су из редова четника Косте Пећанца. Оружје и муниција добијени су од Немаца преко Недићевог апарата, а људство је примало сталне месечне принадлежности од квислиншке Недићеве владе. Поред овог одреда, а на захтев среског начелника и немачке команде у Лесковцу,

Недићева команда СДС упутила је на територију Јабланице један одред добровољаца звани „Банатски“ и један добровољачки одред из Шумадије под командом мајора Анђелковића. Сви ови одреди, заједно са Немцима и бугарском војском, борили су се активно против партизана на територији Јабланице и Пусте Реке.

Услед размах партизанске борбе на овоме рејону четнички одреди су се почели осипати, нарочито после августа 1941, кад је Пећанац склопио отворени споразум са Немцима. По формирању српских добровољачких одреда, СДС, СДК, Пећанчеви одреди се још јаче осипају, један део приступа домаћим квислиншким органима, а други, у априлу и мају 1942, кад се на терену појављује и организација Драже Михаиловића, ступа у њу. Тако су четници Косте Пећанца у овом делу Србије престали с радом, негде раније, а негде касније, али од јесени 1942. они се више не појављују, већ од тада делује организација Драже Михаиловића.

Од немачких јединица и команди у Лесковцу треба номенути Земаљски стрељачки батаљон 920. Један део овог немачког батаљона дошао је у Лесковац у почетку децембра 1941. и остао ту све до краја новембра 1942. Штаб овог батаљона био је смелтген у Нишу, а његови делови слати су тамо где су то захтевале потребе и где је јачао отпор народа. Задатак овог батаљона био је сузбијање отпора на терену, учешће у акцијама чишћења. Он је представљао неку врсту резерве. Носио је назив „Падобрански батаљон 920“ и био је познат по својим суровим поступцима и злочинима на терену. Одмах по образовању Крајскокомандтуре у Лесковцу формирана је и фелдјандармерија. Она је као таква функционисала све до октобра 1944, док Немци нису отерани са овог терена. Ову као и друге полицијске установе Немци су формирали ради што успешнијег обезбеђења своје власти, ради сузбијања сваког отпора и откривања непријатеља. Фелдјандармерија је била под непосредним руководством Крајскокомандтуре, и она је до доласка гестапоа и шцуполицје обављала све извршне функције, бавила се прикупљањем података о јачини НОП о отпору на терену, као и откривању непријатеља. Фелдјандармерија је непосредно и присилно спроводила све наредбе и одлуке Крајскокомандтуре. Имала је право да кажњава због престапа, обављала је и службу криминалне полиције. Поред помнутих мера и задатака, фелдјандармерија је, за одмазду, стрељала наше грађане. У Лесковцу и околини починила је безброј злочина.

У мају 1942. Немци су у Лесковцу формирали и Полицајкрајштеле, која је била потчињена Обласној полициј-

ској командатури у Нишу. Ову полицијску установу формирао је капетан Верман и извесно време лично њоме руководио. Један од њених главних циљева, поред чисто полицијске дужности, био је да контролише рад СДС и да усмерава ову формацију у борбу против НОП. Она се старала о одржавању реда, сузбијала покрет отпора и прикупљала обавештења о НОП. За прикупљање података и информација о НОП користила се и својом мрежом, коју је сама стварала. Полицајкрајштеле је контролисала мрежу службе СДС, од које је такође добијала потребне информације, а старала се и о правилном извршењу реквизиције жита и осталог на терену за потребе немачке војске.

Полицајкрајштеле за време спровођења својих акција на овом терену против НОП увек је употребљавала немачке СС батаљоне „Оранијенбург“ и „Сајдел“, као и све снаге СДС. Окружна полицијска командатура у Нишу издавала је оружје, муницију и све остало потребно за борбу против НОП јединицама СДС и СОК, а исто тако и четницима. О свему томе Полицајкрајштеле слала је извештаје својој команди и била је дужна да по формирању Гестапоа у Лесковцу шаље овоме све податке добивене о отпору на терену и о НОП.

Све ове непријатељске снаге припремају крајем 1941. одлучан напад на партизанске одреде у овоме крају.

Почетком децембра Кукавички партизански одред ухватио је једног курира који је четничком војводи Кирићу носио план за напад на Пусту Реку и Јабланицу. Штаб Кукавичког одреда хитно је послао овај план Јабланичком партизанском одреду. У плану је било предвиђено да четници ударе Јабланичком одреду с леђа, а да око 400 Немаца и 800 недићеваца нападну на Одред у три колоне.

Јабланички одред направио је свој план за одбрану. У помоћ је био позван и Кукавички партизански одред, тако да су партизанске снаге са овим Одредом затвориле све правце непријатељског наступања.

Овај непријатељски напад отпочео је 3. децембра, а вршиле су га немачке јединице 717. дивизије, добровољачки одреди нишке групе и четнички одреди.

Једна непријатељска колона од 1 200 војника ишла је из правца Лесковац — Ђинђуша. Главни правац напада био је Лесковац — Лебане, одакле је нападало 1 500 војника. У нападу је учествовала још једна колона од 800 војника из Лесковца, али је она кренула преко Војловца за Лебане. У центру напада, друмом од Лесковца према Лебану, кретала се једна моторизована батерија топова, која је цео дан тукла кружне партизанске положаје.

Борба је, на фронту од неких десет километара, почела у зору и трајала целог дана, до мркле ноћи. У раним јутарњим часовима непријатељ је, користећи се својом великом надмоћношћу у људству и наоружању, мало потиснуо партизане на оба крила, но није био одлучан нити је знао да искористи овај успех. Међутим, кад се почела приближавати ноћ, нарочито упорна борба заподела се на партизанском левом крилу, где је управо и одлучено о судбини непријатељског напада. Тада се цео непријатељски фронт просто сломио. Партизани су извршили јуриш прво на левом крилу, а затим дуж целог фронта, сатерали непријатеља у поља, разбили га на буљуке и потерали ка Лесковцу. Немци и четници, измешани и изгубљени, бежали су у гомилама кроз блатњаве њиве, газећи низ реку. У последњем тренутку Немци су успели да спасу своје топове. Њихов слом тога дана био је потпун. На бојишту је остало тридесет непријатељских лешева, док је седамнаест недићеваца заробљено. Заплењене су десетине хиљада метака, два тешка митраљеза, много бомби, другог оружја и спреме. Погинуло је шест партизана, међу којима и заменик команданта Јабланичког одреда Драшковећ.

Истог дана партизани су дуго слушали на својим положајима како се позади непријатељског фронта, у самом Лесковцу, води некаква борба. Дуго су пуцале пушке, одјекивале бомбе, чули се митраљези, и на крају се из далекога града у мирно и сунчано небо дигао густ стуб дима — нешто је било запаљено. Нико није знао шта је у питању. Тек увече су стигле вести. Два партизана Бабичког одреда, Теранић и Вукићевић, увукли су се у град са задатком да убију немачког тумача Јегера, бившег подофицира југословенске војске. Но неки шпијун их је препознао и проказао. У самом центру града сусрела их је немачка патрола, са којом је био и тумач Јегер. На позив да се предају Теранић је муњевитом брзином извукао револвер и убио Јегера, док је Вукићевић опалио на другог Немца. У том тренутку један жандарм је ранио Теранића, овај се затетурао, али је успео да ускочи у берберницу пред којом се то дешавало. Вукићевић није хтео да се користи гужвом и да покуша да умакне, него је са својим другом ускочио у берберницу. Заметнула се дуга и неравна борба. Партизани су својим револверима успешно бранили врата. Немци су убацивали бомбе, али су оне биле враћане. Постепено се окупило много жандарма и Немаца. Но за читава два сата нису могли савладати двојицу партизана, наоружаних само револверима, од којих је један још и био рањен. Неколико жандарма и Немаца је за то време пало смртно погођено у олук улице пред вратима бербернице. Савладали су их тек кад су упалили

берберницу и сасули у њу хиљаде метака из митраљеза са крова зграде прекопута.

Тако је тих дана створена у овом крају пространа слободна територија. Цео крај испод планине Кукавице па преко Мораве према Власотинцу био је слободан. Бабички одред је чврсто држао целу десну обалу Мораве и котлину Заплања до близу Ниша. Јабланички одред владао је Лесковачким пољем, Пустом Реком и Јабланицом. Слободна територија се даље протезала преко Топлице, околу Јастрепца до Ниша, Алексинца и Крушевца. У то време она је обухватала област са преко милион становника. Радилa је још само пруга, рушена скоро сваке ноћи, и у градовима је био непријатељ. Но он се ту осећао опседнут са свих страна, те из града никуда није излазио. Његови извештаји из тога времена то најбоље потврђују. У њима се вапије за помоћ да се разбије та блокада, описује се у фантастичним цифрама број и снага партизана „који се припремају да нападну и сам Лесковац, у коме би случају дошло до трагичних последица“.

Та нова, слободна партизанска држава представљала је велик ударац за окупатора. Пре свега он је био лишен великих привредних богатстава овога краја, угрожена му је била најважнија саобраћајна веза на Балкану, а свакодневно је још трпео све новије и крвавије ударце. То се дешавало управо у оно време кад је Хитлерова војска незадрживо напредовала на свим фронтovima. Четничка организација је била још јаче погођена. Таквим развојем догађаја народ је могао јасно да види ко се бори за слободу, а ко је издајник те борбе.

Устанак на југу Србије, дигнут у оно бурно и славно време, имао је велик значај не само за даље периоде ослободилачког рата у овоме крају него и за цео југ Србије, па и за Србију у целини. По броју бораца, по ширини територије коју је захватио пламен борбе, по снази и једнодушности народа — покрет је далеко превазишао оквире партизанских борби, препада и диверзија, и прерастао У прави народни устанак. Тај је устанак нанео окупатору многе материјалне штете, одузео му много скупоценог времена, дуго везивао знатне његове снаге, чиме су биле омогућене ослободилачке акције у другим крајевима. Устанак је стајао непријатеља тешких жртава, омео му благовремено извршење многих планова и, што је такође важно, разобличио четничку акцију која је у овоме крају имала јаке традиције, лишавајући је њене моралне снаге и материјалне базе.

У то доба долази нарочито до изражаја и она за овај терен специфична форма устанка и ратовања, формирање сеоских, помоћних, полулегалних десетина, које

су се затим повезивале у чете. На тај начин цео народ је узимао учешћа у борби. Кад се очекивао јак напад непријатеља или кад су одреди сами предузимали какву већу акцију, ове десетине и чете узимале су оружје и, под командом партизанских штабова, као и редовне, такозване „активне“ партизанске јединице, учествовале у борби. Чим би борба прошла или се непријатељ повукао, сељаци из ових десетина опет су се враћали кућама и прихватили се свога редовног посла, но увек знајући ко је старешина, како се даје знак за окупљање, где коме стоји пушка. Ово је био за оне прилике еластичан начин устаничког ратовања. Прво, сељаци су остајали код куће, те су тако могли привређивати, што је било важно за опстанак њихових породица, као и самих партизана. Сем тога, многи сељаци нису били вољни да одлазе даље од својих кућа и да се тамо боре, нарочито не задуго, док су се, кад би њихов крај и њихово село били нападнути, лако лаћали пушке да их бране. Иначе, скоро сви одрасли мушкарци били су организовани у те војне формације, постојале су страже и дежурства, везе и курири, читав један систем за обавештавање и одбрану села и јединице која би се затекла у њему, као и могућност брзог укључивања у одреде.

Овакве десетине су посебно обележје борби на југу Србије. Оне су биле нарочито карактеристичне у Јабланици, Пустој Реци, у Поречју и на подручју Пасјаче и Топлице.

Чињеница је да је кроз ту форму, еластично и у исто време ефикасно, сав народ био повезан са ослободилачком борбом и преко ње с Партијом. Но ни бојну готовост и снагу овако наоружаног народа не треба запостављати. Ове јединице су имале своје одређене секторе за одбрану слободне територије а изводиле су и поједине акције. Тако је, рецимо, с пролећа 1942. године Оранска помоћна чета, сама, готово на своју руку, упала у Лебане и по други пут га ослободила. И политички је, исто тако, сваки припадник једне овакве сеоске десетине, односно чете, самим тим био изгубљен за непријатеља. Те десетине, то је био наоружани, устанички народ. На сваки начин, била би то захвална тема за стварање чак и војних стручњака. Могло би се чак рећи да су десетине биле прве клице војно-позадинске власти, а 1941. године вршиле су и неке функције органа народне власти тамо где они још нису били формирано.

У Јабланици и Пустој Реци на крају 1941. године многе чете су имале по 50 — 200 бораца, у зависности од величине села, а негде су формиране и за више села. Десетине су се налазиле у свим селима, а чете у Орану,

Магашу, Слишану, Бучумету, Лецу, Косанчићу, Бојнику, Лапотинцу, Коњувцу, Стубли, Брестовцу, Тулару, Сијаринској Бањи, Рујковцу, Газдару и две у Гајтану.

Партијско и војно руководство Јабланичког одреда приступило је опсежним организационим мерама, јер је било пристигло 200 нових бораца. Реорганизација је извршена 4. децембра у Новој Тополи. Одред је подељен у три чете, од којих је свака имала по два или три вода са водником и политичким делегатом. Вод је имао три до четири десетине са десетаром и политичким делегатом. Наоружање Одред састојало се од пушке, револвера, бомбе, пушкомитраљеца и тешких митраљеца.

Петог децембра руководство штаба Одред одржало је велик збор у Лапотинцу за цео тај крај. Збору је присуствовало неколико хиљада Пусторечана, а на њему су говорили Никола Димић, посланички кандидат КПЈ за 1921/1922 годину, Милија Радовановић, Воја Ристић и Василије Смајевић.

Непријатељ је 17. децембра предузео нову офанзиву, организованију, са много јачим снагама. На два дана пре офанзиве непријатељски авиони су снимали партизанске положаје од Шумана, преко Лебана, Карађорђевог, Пектровца и Обилића. На овом фронту налазило се око 2 000 активних партизана и бораца из помоћних чета. О нападу Одред је био благовремено обавештен.

Рано у зору 17. децембра око 700 немачких војника и 4 000 четника и жандарма кренуло је у напад из четири правца. Први непријатељски правац био је Брестовац — Косанчић — Бојник — Лебане; други: Лесковац — Ђинђуша; трећи: Лесковац — Лебане; и четврти: Лесковац — Славујевце — Лебане. Непријатељ је располагао свим врстама оружја, од пушке па до топа и тенка. Његове снаге од Брестовца, благодарећи тенковима, који су ишли напред, продрле су на левом крилу Пусторечке чете, обилазећи фронт, и преко Бојника ушле у Лебане. Партизанске чете на осталим деловима фронта, чим се појавио непријатељ, одмах су прихватиле борбу, нарочито са пешадијом, која је наступала иза тенкова. На десном партизанском крилу непријатељ је такође заобишао положаје и у поподневним часовима његова колона која је ишла правцем Лесковац — Славујевце изненадно се појавила у бок и позадину Треће чете Јабланичког одреда. Непријатељску колону из Шумана одмах су прихватили тенкови, које је непријатељ послао из Лебана. Због оваквог продора партизанске јединице на десној страни Јабланице нашле су⁹ У обруту. Искористивши сумрак и грешку непријатеља, који се оријентисао на пљачкање села Шумана, партиза-

⁹ Јужна Србија

ни су се преко села Шарца извукли на леву обалу реке Јабланице у правцу села Гегље.

Сутрадан, 19. децембра, Јабланички одред је заузео положаје на линији Бучумет — Свињарица — Мијајлица — Нова Топола, фронтом према Лебану и Лесковцу, и на линији Доње Бријање — Дреновац, фронтом према прузи. Непријатељ је задржао Лебане, али остала територија Јабланице и Пусте Реке била је слободна.

Током децембра непријатељ је повремено нападао на слободну територију. Партизани су водили фронталну борбу, прелазећи с времена на време у противнападе. Средњи и доњи део слободне територије Пусте Реке и Јабланице, које су држали партизани, били су нападани са свих страна: из Лесковца и Лебана нападали су Немци и недићевци, а из Горње Јабланице и Косанице јаче четничке снаге, које су се у међувремену организовале. И с једне и с друге стране непријатељски напади су били обједињени, јер су и једна и друга страна одржавале везе и усклађивале акције.

Ситуација НОП на југу Србије у почетку 1942. године, и слика о оружаним формацијама и њиховим борбама најбоље се виде из писма ПП упућеног ПК 10. јануара 1942, у коме се, поред осталог, каже:

„.... У лесковачком округу има 4 одреда, и то:
 1) Јабланички, који има око 260 сталних бораца и око 500 обухваћених у сеоским, месним и помоћним десетинама. Иначе, сваког часа када треба могу се мобилисати хиљаде бораца из народа, јер је читав народ тога краја на ногама. Нема довољно оружја за толики број, а сада се тамо учвршћује партијска организација. 2) Лесковачки одред (раније Кукавица) има око 200 сталних бораца и исто толико у месним и помоћним десетинама. Ту је организација чвршћа и боља, јер је ту генералштабни (капетан Пера Цветковић) и другарица Дебела (Лепосава Стаменковић), секретар ОК. 3) Бабички одред има око 200 сталних бораца и приближно толико у помоћним десетинама. Очистили су терен од петоколониша и кокошара, али је слаба партијска организација у одреду, те су предузете мере да се ојача. 4) Врањски одред имао је у последње време велике жртве од Бугара, који су их због провокације опколили и доста разбили, тако да ће се тамо морати скоро из почетка подизати. Изгледи су да ће се наши одреди моћи одржати кроз читаву зиму, и то ће много јада намети окупатору и његовим верним слугама.

Нишки округ има 3 одреда. 1) Топлички, са око 250 сталних бораца и преко 500 обухваћених у месним помоћним десетинама. Међутим, може се мобилисати много више, али недостаје оружје за огроман део. Партијска организација се ојачала и напредује. 2) Нишавски одред има 100 сталних бораца и приближно толико у помоћним десетинама. Добро су наоружани, па ће један део оружја пребацили у Јабланицу и Топлицу. 3) Озренски одред има око 50 сталних бораца и нешто више у помоћним месним десетинама. Одред се полако опоравља после великог пораза који смо пре 2 месеца претрпели код Сокобање, где су нам изгинули најбољи људи из одреда.

Ми узимамо у обзир све ваше напомене и искуства из других одреда. Основно тежиште нашег рада у одредима је учвршћивање партијске организације и вођење сталних ситних и крупних акција. Одреди су између себе путем курира повезани ради сарадње, помоћи и размене искуства. Свугде су добро примљени од народа. Створили су у народу добре базе, тако да, иако се нагомилала огромна снага непријатеља сада на овој територији, ипак јој наши одреди одолевају. Ми смо, заиста, највише и времена и пажње посветили одредима. Дobar део најбољих кадрова налази се тамо. Пола целокупне партијске организације, и по броју и по квалитету, налази се по партизанским одредима. Један део руководећих партијаца био је присиљен да због компромитованости оде у одреде. С обзиром на то да се већ 6 месеци развијају и напредују наши одреди кроз сталне окршаје и борбе, жртве које смо имали нису велике. То још не значи да смо отклонили све слабости и недостатке унутар одреда и да смо савладали тешкоће које нас доста коче у раду, али смо на том путу одлучни и упорни. Потребе одреда су огромно велике..." (Архив ЦК КПС.)

Нешто касније, 16. јануара 1942, ОК Лесковац је својим писмом упућеним ПК (вероватно преко ПП у Нишу), у којем говори о политичкој и војној ситуацији на своме "одручју, јавио, између осталог, следеће:

„у Л. имамо 2 парт. јединице, једна од 4 чл., друга од 6 чл. Остали раде по техници... Политичке конференције се одржавају, активни и НОФ се састају. СКОЈ има 7 актива (један маџе), окупља се око 250 омладинаца...

У селу у близини Ј1. имамо једну парт. јединицу од 6 чл., која је добро повезана с масама. Има 8 помоћних десетина, које воде акције....

... Одреди. Лесковачки одред има 270 партизана, 3 чете. Добро је повезан са масама. По селима има помоћне десетине. По свим селима одржани су зборови. На прузи Грделица до Лесковца 7 пута је преврнут воз и дигнут један мост. Имали су борбе са Бугарима и почетком овог месеца одред је водио 3 дана борбу са недићевцима. Да не би истрошили сву муницију, наши су се у реду повукли. У Јабланици у последњој борби одред је изгубио једног партизана, а 2 су лакше рањена. непријатељ је имао 15 мртвих и 8 рањених. Према последњим извештајима у одреду има 17 чл. Партије.

Јабланички одред има 190 партизана. У борбама које је одред имао Одред и Партија добровољно су мобилисали 800 — 1 000 људи. Одред је више од месеца дана држао ослобођен цео јабл. срез са Лебанима. У последње време одред је водио следеће борбе. Код села Гајтана са 200 недићеваца; непријатељ је имао 4 мртва, наши једног. Непријатељ је гоњен до Медвеђе. 3. I. водила се борба код села Бучумет. Непријатељ је имао око 200 људи, ми 70. Непријатељ је натеран у бекство оставивши једног мртвог. Ми нисмо имали губитака. 6. I. иста чета нападнута је од 200 недићеваца. Наши су примили борбу и прогнали непријатеља. Истог дана у 2 сата напало је наше око 550 четника и недићеваца. Наши су добили појачање од помоћних десетина и од 1. вода Пусторечке чете Јабл. одреда. Напали смо непријатеља с леђа и натерали га у бекство. Непријатељ има једног мртвог и 6 заробљених. Ми нисмо имали жртава. Ту смо имали добар плен. Партија има 22 чл. — 5 група. Сада се у Јабланици воде велике борбе. Непријатељ је одавде тражио појачање. Та тражена појачања је добио. У Јаб. је и Лес. одред. Ми немамо никаквог обавештења. Тамо су 3 чл. ОК.

Шаљемо вам извештај политкома Бабичког одреда. У Б. одреду има 18 чл. Партије. Ту су 4 групе. Тамо је један члан ОК. Кад добијемо извештај о раду парт. орг. у одредима, поднећемо вам га". (Архив ЦК КПС.)

Поред многобројних борби у 1941. години, Јабланички одред је у својим мањим акцијама порушио седам великих мостова, више пута кидао железничку пругу из-

међу Ниша и Лесковца, преврнувши два воза, а из заседа онеспособио пет локомотива.

Шестог јануара 1942. кренула је једна непријатељска колона од 300 војника у правцу Бојника, а друга од 200 војника у правцу села Мијајлице. До борбе је дошло на Змијином камену, и она је трајала цео дан. Заједно са партизанским одредом у борби су учествовале и помоћне десетине из Пусте Реке. Непријатељ је оставио 35 мртвих и 32 заробљена војника. Четрнаестог јануара дошло је до поновног сукоба, кад је непријатељ из Лебана напао на исте партизанске положаје, али су се партизани и овога пута с њима достојно обрачунали, нарочито код села Бучумета и Прекопчелице: непријатељ је био протеран, а убијено је и заробљено преко 20 његових војника. Другог фебруара делови Јабланичког партизанског одреда напали су на највеће четничко упориште у Горњој Јабланици, на Медвеђи, истеравши из ње четнике. Одмах наредне ноћи четници су великим снагама, изненадним противнападом, повратили Медвеђу. У овој борби погинуло је 7 недићеваца и четника, а заробљено 20. На страни партизана било је 5 мртвих.

О војној и политичкој ситуацији у Јабланичком одреду у то време каже се у писму партијског руководиоца у Одреду упућеном ОК Лесковац, од 3. фебруара 1942, између осталог, ово:

„... Сада постоје такође три чете са свега 120 људи. У одред примамо и даље нове људе. У помоћним десетинама имамо са оружјем око 700 људи и трипут толико људи без оружја. Сви ти људи учествовали су у борбама. Око 300 људи учествовало је скоро у свим борбама. Борби је било сваке недеље, и увек су непријатељи били тучени. У борбама је било од наших само 2 рањена, а из заседе 2 рањена и 2 мртва. Непријатељ има преко 50 мртвих и незнано рањених. 15 је заробљено. Пре два дана наши су напали Медвеђу и заузели је без жртава. Добијамо потпун извештај да су дозволили да због умора буду изненађени и разбијени. Знају за 3 мртва — претпостављају најгоре — потпун извештај до овог момента није стигао. Стање народног расположења је следеће. Десна обала реке Јабланице је тек сада покривена једном четом Лесковачког партизанског одреда (из Кукавице). Тамо је четнички војвода Кимић извршио присилну мобилизацију (њих 200). Народ је застрашен. На левој обали Јабланице горњи део има четника са оружјем више од наших људи, а наших без оружја има више. Сви поменути терени слабо су наста-

њени. Средњи део леве обале Јабланице и доњи део (Пусте Реке) чине две трећине становника среза јабланичког. Све је то наше. Тај део је наша главна база — спушта се до железничке пруге Лесковац — Ниш, а везан је теренски са Пасјачом (Топлички одред). На овом терену имамо развијен и политички и културно-просветни рад. У бази имамо све партијске јединице (8 чл.) и два без јединице. У Одреду имамо у свакој чети по једну парт. јединицу и парт. руководство Одрета — свега 23 члана (у Одреду). Имамо још 4 болесна и 2 рањена члана. Укупно их је 39 у срезу. Кандидата има 10. Систем рада партијске организације исти је као и код другова и једнако је постављен као и код другова у Лесковачком одреду (другарица Лена)..." (Историјски архив ЦК КПС.)

После борбе на Медвеђи, 6. фебруара, јаче четничке и недићевске јединице кренуле су у напад на партизане. Напад је уследио из Лебана у правцу Бучумета, док је од Медвеђе на Бучумет кренуло 200 четника. Делови Јабланичког партизанског одрета, са помоћним десетинама, успели су да снажним противнападом одбаце и разбију непријатеља и да поново ослободе среско место Лебане, где је, поред већег броја пушака и муниције, заплењена и велика количина петролеја, који је касније подељен становништву околних села. У овим нападима, и у једном и у другом, непријатељ је изгубио 57 војника, од којих је 23 погинуло, а 34 заробљено. Везе између четника и недићеваца биле су прекинуте. Не знајући за лебански пораз, четници су одмах сутрадан, 7. фебруара, напали из Медвеђе на Бучумет. Трећа чета Одрета и помоћне чете из Рујковца и Бучумета сачекале су их на положају Горњег Бучумета, одбиле напад и, не чекајући да се четници среде, извршиле противнапад и разбиле их. У борби је погинуло 10, а заробљено 3 четника.

Немци су увидели да им држање Лебана није много помогло. Јабланички одред, са око 400 активних и 2 500 помоћних бораца, и даље је чврсто држао цео срез и свакодневно тешко поражавао немачке слуге. Зато Немци пуштају на сцену бугарске фашистичке јединице. Дана 13. фебруара, који представља историјски дан за овај крај, када је, 1917. године, дигнут топлички устанак, јаче бугарске снаге од Житорађа газе кроз Пусту Реку и стижу у Бојник. Ово је био део офанзиве на читаво подручје Топлице, нарочито Пасјаче. Исте ноћи Прва чета Јабланичког одрета, са помоћним четама из Пусте Реке, у јачини од око 100 бораца, напада Бојник. Партизани су се

неопажено увукли у село и почели да убацују бомбе у школу у којој су спавали бугарски војници. Напад је касно почео, а и мањим снагама, зато што друге партизанске јединице нису биле обавештене. Због тога су се партизани у зору морали повићи, оставивши 12 мртвих, док је на страни Бугара било много више мртвих и рањених (по неким подацима око 70). Бугари су ујутру почели да врше терор над народом, убили су 5 људи, а 24 отерали за Лесковац, где су их стрељали.

Шеснаестог фебруара у Бојник су стигли делови 13. бугарског пешадијског пука и ту заноћили. Сутрадан око 14 часова стигли су командант тога пука пуковник Стојанов и потпуковник Борис Митров са својим штабом.

Бугари су тога дана, 17. фебруара починили у Бојнику један од најсрамнијих и најнечовечнијих злочина: запалили су и до темеља уништили цело село и стрељали све становнике који су се ту затекли, од детета у колевци па до бабе од осамдесет година. Ујутру су блокирали село, сатерали све становнике у школско двориште и ту их дуго мучили, малтретирали, претили, одвајали и убијали људе. Најзад су предвече цео народ отерали мало даље од села, поред реке, и прво митраљезима покосили људе, а затим жене и децу. Од око 500 лица стрељаних тога дана само су око стотину били мушкарци, и то махом старији, а све остало жене и деца. Стрељано је око педесеторо деце испод пет година и око двадесет жена у другом стању. Према бугарским подацима, у том покољу у Бојнику стрељано је 470 лица, од чега 127 мушкараца, 254 жене и 89 деце, од којих 32 до три године старости. А колико су злочинци били мало кажњени за то, види се из исказа бугарског шпијуна Ангела Попова, датог после рата. У вези са зверствима која су почињена у Бојнику, Белановцу и другим местима Јабланице, Пусте реке и Топлице он, између осталог, каже:

„... Познат ми је Цанев Сава, нижи официр, који је био на дужности у Прокупљу и Лесковцу и учествовао у неким акцијама код Лесковца. Били су похватани партизани, сељаци, сељанке и деца, те је 1945. године на основу тога материјала Цанев осуђен у Софији, где га је Јавна тужба теретила за 760 убиства. За време претреса на суду он је рекао да није убио 760, већ 360 лица тешким митраљезом. Био је осуђен на доживотну робију, па је помилован и смањена му је казна на 10 година. Доцније су му казали да је на слободи ...”

О том злочину испевана је она лепа и тужна народна песма која, у изводу, гласи:

„Пуста реко, Јабланице секо,
 Ви још нисте од циља далеко,
 У вас двома никад мира нема,
 У вас двома све се нешто спрема.
 Све се спрема и мора успети
 Макар Срби и морали мрети.
 Црни врани, ал' сте раздрагани,
 Ви нијесте оскудни у храни.
 Гачу црни врани на све стране
 Изнад пусте Бојничке црепане.
 Бојник село, ти си опустело,
 Још си живом ватром сагорело.
 Тебе није поморила куга,
 Душманска те покосила рука.
 Покосила и старо и младо,
 Раставила и мило и драго,
 Од Кајина подлог Бугарина,
 Верне слуге Рима и Берлина,
 Што их веже њина осовина
 За Хитлера и за Мусолина...
 Све што капу и мараму носи,
 Све бугарски митраљез покоси...
 Сад Бојником све црни барјаци,
 Пусту двори, крвави сокаци.
 Нема куће, нема домаћина,
 Нема оца, мајка нема сина,
 Нема деце ни старијех бака
 Ни унука, млађанијех ђака.
 Сад задуго у то пусто село
 Неће бити игранка ни прело.
 Нема свадбе, нема ни удадбе,
 Ни женидбе, ни цура просидбе.
 Пуста реко, и ја ћу те клету
 Ако Бојник нико не освети.

Разуме се да Немци нису дуго могли да трпе овакво стање на југу Србије, на месту које је било веома осетљиво за њихове стратегијске планове. Да би разбили устанак и уништили партизанску војску, они праве сада нове и далекосежне планове. У тим плановима три су основна елемента: прво, ојачати четнике у Горњој Јабланици и Косаници и организовати их да нападну партизане с леђа; друго, привући и концентрисати све расположиве снаге из свих крајева Србије; и, треће, убацити у Србију бугарски окупациони корпус, јер сами Немци нису имали довољно снага.

Одлука о угушивању устанка на југу Србије донета је на саветовању представника немачких и италијанских генералштабова у Опатији. Ту је генерал Бадер поднео извештај о партизанским снагама, па је онда решено да се оне нападну и ликвидирају. Напад је требало да почне

6. марта и да у њему учествује 20 000 немачких, бугарских и домаћих квислиншких војника, наоружаних, поред осталог, топовима, тенковима и авионима. Главни напад имао је бити управљен ка Пустој реци и Јабланици. Одмах затим непријатељске снаге почињу да се концентришу из ре^она Ниша, Рибарске Бање, Блаца, Куршумлије, Медвеђе, Лебана и Лесковца.

У међувремену, до почетка мартовске офанзиве против партизана на југу Србије, одреди су местимично трпели ударе од делова јаким непријатељских снага које су придолазиле, као Озренски код Јошанице, Сврљински (Нишавски) код Кренте, Топлички код Куршумлије и Сварча.

У лесковачком крају напади су почели на Бабички одред и на слободну територију коју је он држао.

Другог фебруара водила се жестока борба између Одред и непријатељских снага код села Биљанице, на Морави. У нападу је учествовала цела Моравска чета, један вод Крушевачко-власотиначке и илегалне десетине из Јахпуње, Злокућана, Биљанице, Богојевца и Прибоја. Штаб је планирао напад на непријатеља са све четири стране: са источне стране нападала је Моравска чета, сем једне десетине; са јужне први вод Крушевачко-власотиначке чете; са западне сеоске десетине из Богојевца и Печењевца; и са северне једна десетина Моравске чете и сеоске десетине из Јашуње, Грајевца и Злокућана. Задатак ове акције био је да се сруши гвоздени мост на Јужној Морави између Биљанице и Манојловца, а затим да се униште четници и Бугари у Биљаници. Још пре почетка напада Одред је имао податке да се у селу налазе једна мања четничка група и Бугари, и да од наоружања, поред пушака, имају и два пушкомитраљеза. Да би проверио ове податке, Одред је упутио једну десетину, али она није могла да уђе у село: била је примећена и дочекана ватром. Десетина се у нeredу повукла, не успевши да изврши задатак.

На дати знак у Биљаницу је упао вод Крушевачко-власотиначке чете, а за њим десетина Моравске чете са помоћним десетинама. Тек у току напада установљено је да се у селу налази велик број непријатеља; увече је стигло једно јако одељење бугарске војске. Под жестоком ватром миниран је мост. У овој борби погинуо је заменик команданта Тома Костић. Затим је наређено повлачење. Партизани су се повлачили прилично неорганизовано. Због неискуства и слабе организације командира чета непријатељ је заробио око 17 партизана, целу прву десетину Моравске чете, звану Печењевачка.

О овој борби сачувани су документи из тога периода, од којих највећу пажњу свакако заслужује извештај Окружног комитета КПЈ за Лесковац од 6. фебруара 1942, упућен Покрајинском комитету КПЈ за Србију, о акцијама Бабичког одреда и о току биљаничке битке. Тај извештај гласи:

„Драги другови,

Бабички одред у току последње недеље имао је велике борбе са непријатељем.

1. Недићевци, четници и Бугари напали су на биљанички мост на Морави. Ту је била наша предстража, која је примила борбу. Борба се водила од 6,30 до 12 часова. Помоћна десетина из села Градишнице дошла је у помоћ. После борбе наши су се повукли, јер је непријатељ стално довлачио појачања. Непријатељ је заузео мост, Биљаницу, Д. Слатину и Високе. Кад је стигла I чета, било је доцкан — 3 сата. Ми нисмо имали никаквих губитака ни у људству ни у материјалу. Непријатељ врло вешто сакрива своје губитке, али је у Лесковац стигао један санитарски ауто са рањенима и једне санке са рањенима.

2. У ноћи између 2. и 3. фебруара послата је патрола да испита да ли је непријатељ случајно одступио преко ноћи. Наша патрола је наишла на заседу, један друг је рањен и ухваћен. Наши нису могли да прихвате борбу.

3. Пошто је непријатељ заузео важно стратешко место и створио базу за напад на наш Одред и за пљачку села, као и за развијање шпијунске мреже на овом терену, војно и политичко руководство Одред консултовало се и донело следеће констатације:

а) Непријатељ би доласком на нашу територију разбио све наше организације, угушио сваку наду у народу на устанак;

б) Селаци овог краја нарочито су заинтересовани за борбу, готови су да се боре, само да непријатељ не дође у њихова села и да их не пљачка и врши репресалије. Донета је одлука да се непријатељу узме иницијатива из руку и да се он нападне на Биљаницу.

4) План је израђен и све је предвиђено. Биљаница и Д. Слатина нападнуте су са две стране. У нападу на село Манојловац учествовале су следеће снаге: 7 десетина I чете, 2 десетине II чете, 2 десетине са предстражом, 5 помоћних десетина и 12 помоћних десетина са оне стране Мораве. Напад је

са успехом извршен. Борба је трајала 4 сата. У току борбе учињене су велике грешке. Прво, зато што је борба вођена по дану. Друго, што непријатељ прво није савладан у Биљаници, већ је напад извршен на мост, а непријатељ је био у кућама у Биљаници, и при таквој ситуацији требало је одустати од минирања и заузимања моста. Треће, везе између водова и десетина биле су слабе. Није се код одступања оставила заштитница, стога смо имали много жртава. У нападу на Биљаницу имали смо једног мртвог, једног тешко рањеног. Код освајања моста имали смо 3 мртва, а међу њима драгог нам друга Тому, који се је храбро херојски борио, 2 теже и 2 лакше рањена. Код одступања 2 друга смо изгубили. Неке младе партизане, као и партизане из помоћних десетина, ухватио је страх, па су се сакрили по подрумима, а после су их нашли и ухватили. Ухваћено је њих 18, те смо тако претрпели тежак губитак. Мост је миниран, наше заробљене непријатељ је стрељао. Непријатељ има такође велике губитке, али ми не знамо тачно колики су. Знамо да имају 6 мртвих, 2 Бугарина смо заробили. Из саслушања Бугара види се следеће: да је у Лесковцу 13. пешад. пук, једна мит. чета, једна батерија са 9 топова. Бугарским војницима говорили су официри да се они неће мешати у борбу између нас, недићеваца и четника, и да су они ту ради одржавања реда у варошима, ради чувања пруга и мостова. Њихов један вод 6. чете дошао је ноћу у 12 сати између 3. и 4. фебруара, баш кад је био напад. Имали су задатак да чувају мост. Кажу да су били изненађени, јер су легли да спавају баш пред сам напад, а то се види из тога што су неки четници нађени у гаћама, и убијени, и нису имали никакве заседе и патроле. Из свега се види да је непријатељ намеравао да нападне 4. фебруара. Непријатељ је одустао, и наши су сада у Биљаници и Манојловцу. Бугари су тражили да им одмах вратимо заробљенике, иначе прете да ће да убијају сељаке и да пале села. Ми смо тражили размену заробљеника, али они нису ни добили одговор, већ су у петак бомбардовали села у правцу Биљанице. Изгледа да бомбардовање није било ефикасно.

У петак су такође вођене борбе у Јабланици. Чује се тамо јака митраљеска и топовска паљба. Народ говори да су наши тамо ухватили 24 четника и стрељали их. Овде се такође упорно тврди да су наши упали у Вучје и да су тамо имали успеха, те да су наши између 6. и 7. заузели Лебане. Данас,

у 7 часова ујутру, два батаљона Бугара, отишла су према Лебану.

Овде сада терају све на кулук.

Смрт фашизму — слобода народу!

С другарским поздравом

Будни" (Глигорије Диклић)
(Зборник, том I, књ. 3. стр. 62.)

У другој половини јануара 1942. на територију Бабичког одреда дошао је Нишавски одред (по други пут) и садејствовао у чишћењу и учвршћењу слободне територије. Он се тако звао (уместо Сврљишки) од прелаза у Запаље па надаље. Штаб одреда, са једном четом од око 40—50 бораца, остао је у Великом Крчмиру. Са њима је садејствовала III чета Бабичког одреда и сеоска помоћна чета из Великог Крчмира од 80 бораца, са 2 пушкo-митраљеза. Прва чета у Душнику, са политичким комесаром Одреда, држала је део према Нишу, заједно са једним водом I чете Бабичког одреда, док је III чета држала рејон Беле Воде — Бела Паланка.

Прва чета Нишавског одреда и вод I чете Бабичког одреда извршили су заједничке акције: разоружали су четнике у Студени и Банцареву и напали на рудник Јелашницу. Приликом продора непријатеља из Ниша бранили су слободну територију и водили борбе са Бугарима и четницима код Гациног Хана, Гркиње и Ћелије.

Петнаестог фебруара штаб Бабичког одреда одлучио је да се Одред реорганизује и да се створи нова, IV чета, која треба одмах да пређе преко демаркационе линије са задатком да дејствује на територији окупираној од Бугара, од Грделичке клисуре па све ка Пироту и Врању, да на тај начин прошири рејон дејства Одреда и да му створи залеђе. Ова чета, у чијем су саставу били борци из Врања и околине, Црне Траве и Власотинца, одмах је отишла из Јарсенова на свој нови терен, и са једним својим водом и сеоским десетинама из Црне Траве извршила акцију на Црну Траву (посечене су бандере и телефонске жице, ухваћен је један капетан који је пошао да овде организује четнике и неколико шпијуна). Мисао о овом проширењу рејона дејства Одреда јавила се одмах после борбе на Биљаници. Командир чете био је Милорад Диманић, а комесар Синиша Јањић.

Нишавски одред организује и власт на овом подручју. У Великом Крчмиру изабран је Народноослободилачки одбор од 5 чланова. И у осталим селима формиран су народноослободилачки одбори, чији је задатак био да се старају о снабдевању војске храном, одећом, обућом. Ово су били једини органи власти и ту су решавана и

сва остала питања грађана. Школе су нормално радиле. Одред је радио на културно-просветном пољу; било је доста приредаба и представа. Исто тако, одржан је курс за командире чета, који је трајао двадесетак дана и који је посећивало 12 командира, из самог Одрода, а и из сеских десетина. Радио је и курс за политичке комесаре, који је похађало око 20 другова из свих јединица, затим курс за десетаре, на коме је било десетак другова. Курсеви су се одржавали после подне, јер су пре подне биле војне вежбе. Стварале су се и даље месне десетине, којих је било готово у сваком селу. Пре доласка Нишавског одреда у Великом Крчмиру постојале су две десетине, а када је Одред дошао, формиране су четири, у којима је било 80 бораца. Задатак десетина био је, као и на другим подручјима, да прате кретање непријатеља, да о томе обавештавају Одред, да му пружају помоћ и да заједно с њим учествују у борбама. Десетине су ишле са Одредом у напад на рудник Јелашницу и учествовале у борбама приликом непријатељске офанзиве на ову територију фебруара — марта 1942.

Нишавски одред се омасовио доласком нових бораца, тако да су се формирале три чете. Одбори су функционисали, скупљала се храна за војску у околним селима и преносила се у Велики Крчмир, где је био магацин. Народ је давао добровољне прилоге. У магацину је било одеће, око 1 000 килограма шећера, масти и других намирница. Радила је и техника. Било је седам писаћих машина, једна хемијска преса и два радио-апарата. Издавани су билтени. Слободна територија обухватала је бабички крај, Запаље, Суву планину и белоаланачки срез. Непријатељ је држао своје војне снаге у Нишу, Лесковцу, Власотинцу, Белој Паланци и Сврљигу. Из тих градова штитио је пруге Ниш — Пирот и Београд — Ниш — Скопље, које су биле угрожене.

Петнаестог фебруара 1942. непријатељ је свим својим расположивим снагама, Бугарима, четницима и недићевцима, почео из околних гарнизона офанзиву на ову слободну територију између Велике Мораве, Нишаве, Власине и бугарске демаркационе линије. Бабички и Нишавски одред предузимају хитне мере за одбрану — порушени су мостови на Морави, и то: железни мост на путу Лесковац — Власотинце, мост између Топонице и Брестовца, дрвени мост између Печењевца и Разгојне, скелски прелаз код села Злокућана, док је гвоздени мост између Биљанице и Манојловца већ био порушен. Нишавски одред је минирао Бежишку клисуру, на путу Бела Паланка — Бабушница, и мост између Душника и Гаџиног Хана.

Непријатељ у другој половини фебруара убацује V добровољачки одред, који наступа преко Власотинца и Равне Дубраве, где води борбу са III четом Бабичког одреда. После ове борбе V добровољачки одред напада, 20. фебруара, Нишавски одред у Великом Крчимиру; борба је вођена пуна 24 часа. Нишавски одред је имао три мртва, а непријатељ четири. У овој борби учествовала је и чета из Великог Крчимира.

Док трају ове борбе са добровољцима, и Бугари прелазе у напад на ову територију. Један пук из Беле Паланке напада III чету Нишавског одреда у рејону Ресника (22 — 23. фебруара), заузима територију Б. Вода — Љуберађе и затвара правац извлачења према Сврљигу. Трећи бугарски пук из Лесковца надире у слободну територију правцима: Власотинце — Липовица — Вите Крушке, Лесковац — Биљаница — Орашац и Печењевце — Разгојна.

Док штаб Нишавског одреда, са сеоском четом из Великог Крчимира и III четом Бабичког одреда, води борбу са „добровољцима“, I чета Нишавског и вод I чете Бабичког одреда боре се са четницима из Ниша, који су продрли преко Селичевике и Марине Кутине према Гацином Хану, у Гацином Хану и Гркињи. Ове јединице биле су принуђене да се повуку према Доњем Душнику и Краставчу. За то време из Ниша продиру јединице XXI бугарске дивизије у јачини једног пука. Једна десетина Нишавског одреда запалила је мост испред Доњег Душника и сачекала у заседи Бугаре, убила 8 бугарских војника и уништила један бугарски камион. У овој борби учествовао је један бугарски коњички ескадрон.

Трећа чета Нишавског одреда после борбе са Бугарима у Реснику пребацује се преко Суве планине и спаја се са штабом свог одреда у Штрбовцу. Четници Корвинског одреда из Власотинца, у јачини од око 300 људи, извршили су препад на Нишавски одред.

Непријатељ је на тај начин опколио Бабички и Нишавски одред, запосео све правце, а посебно Заплање.

У оваквој ситуацији јединице Бабичког одреда, сем IV чете, налазиле су се на Бабичкој гори. Нишавски одред, са једним делом сеоских десетина, углавном из Крчимира, такође се нашао на Бабичкој гори. Штабови одреда доносе заједничку одлуку о пробијању из обруча правцем Сува планина и река Нишава према сврљишким планинама.

У току дана, уочи пробијања, 29. фебруара, све јединице су се концентрисале на Бабичкој гори, код места Криве Букве. Ту је штаб Бабичког одреда, са Станимиром Вељковићем, чланом ОК Ниш, изложио борцима

тешкоће и напоре који очекују Одред и саопштио им одлуку да се они који не могу да издрже те напоре, а нису компромитовани, врате својим кућама док не прође непријатељска офанзива. Тако је од око 250 бораца Бабичког одреда (без IV чете) остало 150 људи. Овакву одлуку спровео је након два дана, на Ракошу — Сува планина, и Нишавски одред, којом приликом су враћене сеоске десетине и нови борци. Укупно је из Одредата отишло око 40 бораца, и то неки са оружјем.

На основу плана пробоја, Нишавски одред и III чета Бабичког одреда, као први ешалон, крећу преко Вртопа; у току ноћи сукобљавају се са Бугарима, који су запосели све пролазе за Суву планину. У току борбе код Вртопа Нишавски одред се пробија и ноћу избија на Суву планину, изгубивши три борца. Трећа чета Бабичког одреда наилази на јаче непријатељске снаге, не успева да се пробиде и у борби сутрашњег и следећег дана трпи велике губитке. Већи део преживелих бораца ове чете прелази затим у Пусту реку.

Штаб Бабичког одреда са око 80 бораца пробија се преко Богдановца на Суву планину, и ту се, у Ракошу, састаје са Нишавским одредом, који, у две групе, прелази преко Нишаве на сврљишке планине, а једна десетина остаје са Бабичким одредом на Сувој планини. Штаб Бабичког одреда остао је неко време на Сувој планини с намером да се врати на Бабичку гору и ради тога је у два маха слао по једну десетину ради извиђања терена. Ове се десетине нису враћале због тешке ситуације на бабичком подручју. Пошто се штаб одреда са око 60 бораца дуже задржао на истом месту, четници Корвинског одреда из Власотинца нападају Одред, и у тој борби гине осам бораца, међу којима и командант Одредата Обрад Луцић-Милутин. Остатак ове чете пробија се преко Запања на Бабичку гору, одакле неколико њих одлази у Пусту реку, неколико улази доцније у састав IV чете, а највећи део бива заробљен.

И на Кукавички одред и слободну територију у Поречју већ од почетка 1942. године започиње читав низ концентричних напада од стране немачко-бугарских, недићевских и четничких снага. Борбе, које су се водиле свуда по терену, трајале су седам дана, па се Одред, 7. јануара, морао пребацити у Јабланицу, где је остао око петнаест дана. По повратку на терен Поречја Кукавички одред је запосео своју територију, сем Вучја, где је у међувремену успостављен гарнизон Немаца, Бугара и недићеваца. Штаб одреда налазио се у Барју.

О војној и политичкој ситуацији у Кукавичком одреду у то време секретар ОК Лесковац, у своме писму ПК, писаном почетком фебруара 1942, каже:

„У Лесковачком одреду постављена је партијска организација овако.

1) Има укупно 4 чете. У свакој чети рад је постављен по секторима. Имамо ове секторе: политички, скојевски, војни, женски, народно-ослободилачки фронт. Сваки члан партије задужен по једним од ових сектора и он одговара пред партијом за тај сектор. Јединице се састају свака 3 дана, и то један састанак буде посвећен теорији, а други пракси. Одржавање ових састанака прилично се успешно врши. Јединице делују и на својој територији, коју имају да обрађују политички, војнички и партијски. Поред тога, јединица има један културан легалан одбор при чети, који даје позоришне комаде за чету у селима. Другови на тим скуповима одржавају зборове, а онда дају комаде.

2) Наше партијско руководство Одрода броји 5 чланова. Подела сектора је иста као и у јединицама. Имамо две јединице на селу које раде партијски, тако да у нашем Одреду има укупно 35 чланова партије са двадесет и једним кандидатом.

У Одреду има око 230 партизана. Они су распоређени у 4 чете, и свака чета има своју територију за обраду... Имамо 17 очишћених села, а на читавом терену имамо десетине, почев од 2 па до 15. То зависи од тога колика су села. У тим селима нисмо успостављали наше одборе, јер су брдска, разбијеног типа, па то иде спорије, а иначе сва су та села за нас и активно нас помажу. Ми смо пуним темпом почели и тамо да постављамо наше одборе.

Наше десетине су прелазиле на врањску територију и обориле 3 воза. Било је жртава са њихове стране, са наше не. Тамо сада немамо ниједну десетину због великог снега.

Десило се, другови, да је Јордан (Орце Николов) погинуо када је прелазео границу. Десило се то овако. Ишао је са пратњом од 3 човека. Када су прелазили границу, прво је прошло оно троје, а он последњи. Њега је Бугарин приметио и убио. То је велика несрећа која се десила. Лена" (Лепосава Стаменковић). (Архив ЦК КПС.)

Штаб Кукавичког одрода добио је у фебруару обавештење да се четнички Козјачки одред спрема за напад

на Барје. Да би непријатељ био осујећен, Кукавички партизански одред припремио је напад на главнину четничких снага Козјачког одреда, који је био смештен у Округлици. Напад је извршен 18. фебруара 1942. године. Прва чета је добила задатак да нападне са истока у правцу Мијовце — оругличка школа, Друга чета Гргуревачким грebenом у правцу Округлице, а Трећа чета у правцу Барје — Баштица — Гагинце — Округлица. Са овом четом ишао је и штаб Одред. Напад није потпуно успео зато што чете нису на време извршиле постављене задатке, а и због дубоког снега, који је партизанима отежавао кретање, док је непријатељ гађао из кућа. У овој борби погинуло је 6 партизана, међу којима и шпански борац Мирослав Стојановић, док је на четничкој страни било 3 мртва и 10 рањених.

После ове борбе Одред се — према директиви коју је добио штаб — смањује: од око 250 бораца остало је свега око 150, а вишак оружја је закопан. Услед све већег притиска четника са свих страна, Кукавички одред је, 25. фебруара, опет напустио своју територију и поново прешао у Јабланицу. На терену Кукавице остао је само један вод, којим је командовао Бугарин Ботев. Врањански партизани добили су наређење да иду на свој терен. Порече је у ствари остало празно, и преко њега су се почеле преливати масе четника.

У то време и у Јабланици и Пустој реци почела је велика непријатељска офанзива, и партизанске снаге су заузеле положаје за одбрану. У борбу су укључене и све помоћне десетине и чете. Распоред партизанских снага за ову велику, управо за онај тренутак пресудну борбу био је овакав. Бучуметска и Рујковачка помоћна чета, са укупно 460 бораца, држале су положаје: Базулак — Богојевце; Слишанска — Оранска и Магашка помоћна чета, са укупно 300 бораца: Нова Топола — Карађорђевац — Петровац — Подримце; Трећа чета Јабланичког одреда, са 60 бораца: Прекопчелица — Змијин Камен — Голи Рид; Лапотиначка, Стубланска, Косанчићка, Петровачка и Прва чета Јабланичког одреда, са укупно 880 бораца: Петровац — Бријање — Дреновац; Бојничка, Коњувачка и Друга чета Јабланичког одреда, са укупно 500 бораца: Голи Рид — Нова Топола — Карађорђевац. Положај Видојевице и Пасјаче држало је 700 бораца, а положај Драги Део — Богојевац једна чета Кукавичког партизанског одреда, са 70 бораца. На овај положај је касније дошла и Магашка чета. Положај Соколов Вис — Ацинци држала је Горњогајтанска чета, са 40 бораца, а положај Брајишор Доњогајтанска, са 60 бораца. Положај Леце држале су Лецка и једна чета Кукавичког парти-

занског одреда, са укупно 100 бораца, а положај на Газдару једна чета Кукавичког партизанског одреда, Горњојабланичка и Газдарска чета, са 190 бораца. Партизанске снаге распоређене на положајима, не рачунајући болничко особље, бројале су укупно преко 3 000 бораца. Штаб Одрета је био подељен на два дела: командант и партијски руководиоци налазили су се у Бучумету, а политички комесар у Слишану и Орану, према потреби.

Непријатељ је кренуо увече 6. марта и одмах ујутру 7. марта освануо пред партизанским положајима. Његов правац кретања изгледао је овако. Један део војске, који је био у Лебану, пошао је правцем Прекопчелица — Мијајлица. Непријатељске јединице из Лесковца кренуле су преко Ђинђуше правцем Бојник, одакле су пошле у два правца: једна група за Савинац, а друга за Црквицу, правцем Горњи Брестовац. Непријатељ је из Брестовца пошао правцем Косанчић — Коњувце, из Арбанашке правцем Богојевце, из Иван Куле правцем Аџинци, из Секираче правцем Брајишор, а из Пустог Шилова правцем Газдаре — Црни Врх — Бучумет. Напад на правцима Брестовац — Бојник, Лесковац — Бојник и Лебане — Бучумет подржавала је артилерија. У овој офанзиви непријатељ је ангажовао око 30 000 војника.

Борећи се упорно за сваки положај против вишеструко јачег непријатеља, партизанске снаге су биле принуђене да се постепено повлаче. План одбране је предвиђао да се положаји не држе позицијски, већ да се маневрише и по потреби повлачи, затим да се положаји изгубљени преко дана враћају преко ноћи.

После вишедневних борби партизанске јединице су се нашле испод планине Радана и Петрове горе, у селима Магашу, Доброј Води и Ображди. Приликом повлачења са партизанима је ишао и велик број становника. И партизани и народ нашли су се у непријатељском обручу. Требало је донети хитно решење. Једанаестог марта увече, у селу Доброј Води, штаб Одрета и партијско руководство одржали су састанак и одлучили да се у току ноћи изврши пробој непријатељског обруча из Дobre Воде правцем Драги Део — Житни Поток — Пасјача, да се одатле пређе у Топлицу и, ако ситуација дозволи, да се иде према Копаонику и даље. Са борцима помоћних десетина и чета одржан је исте вечери посебан састанак у Доброј Води да им се објасни ситуација и да се позову да пођу са Одредом. На оне који на то нису били спремни није вршен притисак; речено им је само да на сваки начин настоје да не падну непријатељу у руке. После тога са Одредом је, под оружјем, пошло око 500 бораца.

План је успео. Сутрадан, 12. марта, на Пасјачи (у Белом Камену) и на Видојевици налазило се око 1 350 партизана, и то: из Јабланичког одреда 1 000, из Кукавичког одреда 150, и из Пасјачке чете 200 бораца. За руковођење овим здруженим партизанским јединицама изабран је заједнички — Оперативни штаб. За команданта постављен је Милош Манојловић, за заменика команданта Ратко Павловић-Ћићко, а за политичког комесара Василије Смајевић. У штабу су били Срета Младеновић, секретар ОК Ниш, и Лепа Стаменковић.

Непријатељ је хтео да по сваку цену уништи партизане, па је одмах напао на ове положаје, а штаб је ради одбране од непријатеља формирао кружни положај око Пасјаче и Видојевице.

Оперативни штаб донео је затим, после два дана борби, 14. марта, одлуку да се изврши нов продор у правцу Јабланице, и расположиве снаге су у току ноћи кренуле у две колоне: једна преко Ђуревца правцем Статовца — Богојевац — Радан, а друга правцем Гласовик — Горњи Брестовац — Магаш. Колона која је ишла у правцу Радана сукобила се у Статовцу са непријатељем, где је дошло до борбе прса у прса. У борби је погинуло 20 четника и 7 партизана. Непријатељ је био разбијен. Ова колона се пробила ка Радану, а одатле је продужила за Горњу Јабланицу и Туларе. Друга колона се сукобила са непријатељем код Момчилова и успела да га разбије. Непријатељ је изгубио 10 војника. На партизанској страни није било жртава.

Једна чета Кукавичког партизанског одреда, са штабом Одред, и једна пасјачка чета биле су услед великог непријатељског притиска одсечене, али су и оне успеле да се пребаце на територију Пусте реке. Непријатељ сада врши прегрупацију и поново почиње да окружује партизанске положаје на теренима Добре Воде, Магаша и Ображда. Шеснаестог марта непријатељу из Лабана пристиге појачање, и он напада на партизанске положаје код села Магаша. Иако са свежим снагама, недићевцима и четницима не полази за руком да разбију партизански положај. Напротив, бивају потучени и одбачени. На бојишту је остало 15 мртвих четника. Ипак су четници успели да заробе 7 партизана, које су одмах стрељали. Пошто је већ било погинуло 5 партизана, ово представља дотада најтежи партизански губитак у једној борби.

Јабланички одред је имао сталне борбе и губитке. Исто тако, један део бораца се осипао, тако да се Одред тих дана свео на око 250 људи. У то време штабу Јабланичког одреда стигло је писмо од секретара ОК Ниш у коме се каже да се против Одред припрема нова офан-

зива још већих размера, те се изражава мишљење да би било потребно да се Одред привремено подели на мање делове, да се у групама разиђе по терену, како би непријатељ у тој новој офанзиви ударио у празно. Тако је 27. марта, пошто је претходно одржано саветовање са члановима Партије из Одрета, на Лопарди, у Доброј Води, штаб Јабланичког одреда донео одлуку да се, због ситуације у којој се налази, Одред подели у десетине, да ове десетине оду на одређене терене и да се, кад офанзива прође, поново врате у састав Одрета.

Оцењујући и ту чињеницу, као и догађаје и борбе који су до ње довели, треба констатовати да је било погрешно што се са Пасјаче није прешло на Јастребац, већ је одлучено да се врати натраг, на исти терен. Погрешно је, исто тако, што се Одред 27. марта поделио на мање групе, јер то није био једини излаз. Штаб Одрета је приликом поделе, истина, дао десетинама одређене задатке, али оне се практично нису могле у целини одржати на терену.

Међутим, одмах треба истаћи: мада је ово тренутно ослабило оружану борбу на том терену, жива сила Јабланичког одреда није била уништена. Терен је био покривен партизанским снагама, макар и у мањим, местимичним групама, народ је осећао њихово присуство, јер су и политички деловале, па је то народу уливало поверење и помогло му да издржи велики терор који је непријатељ био навео, да сузбија реакционарне елементе и да онемогућава колебљивце да ступају у отворену службу непријатеља. Непријатељ није успео на највећем делу Јабланице и Пусте реке да учврсти своју политичку и војничку власт. Стално је морао да на овоме терену држи велике гарнизоне Бугара (у Лесковцу, Брестовцу, Бојнику, Житном Потоку и Лебану) и недићеваца (у Косанчићу, Орану, Магашу, Коњуvcу, Слишану, Бучумету, Медвеђи, Лецу, Тулару, Сијаринској, Равној Бањи и Гајтану). Свестан да овде није уништио партизанске снаге нити угушио НОП, непријатељ је свакодневно морао предузимати оружане акције и вршити најбруталније репресалије према народу.

Штаб Јабланичког одреда, увидевши и сам грешку, почео је већ половином априла да позива и окупља десетине и борце.

У мартовској офанзиви много теже је прошао Кукавички одред. Једна његова чета, у јачини од 63 борца, путујући целе ноћи по киши и снегу за Туларе, где је требало да се прикључи Трећој чети Јабланичког одреда, упала је 19. марта на Соковини у заседу јаким четничких снага и била готово уништена. Спасло се свега 16 парти-

зана, док су остали погинули или заробљени. Четници су на зверски начин побили рањенике. Од заробљеника су неке стрељали, а остале предали Немцима.

Друга чета Кукавичког одреда настрадала је на сличан начин 26. марта код села Поповца, кад се пробијала ка своме терену. Гоњена и нападана од четника са свих страна, и дању и ноћу, она је најзад била разбијена, тако да се од 80 бораца извукло свега око 30. Сви остали су изгинули и заробљени. Ту је погинуо и Коста Стаменковић, члан ЦК КПЈ. Остао је опкољен од четника само са ћерком Лепосавом и партизанком Маром Ђорђевић. На позиве четника да се предају, пуцао је из револвера, јер је био без једне руке, а затим им је довикнуо: „Овде је Коста Стаменковић, и он се не предаје издајницима!“ Одшрафио је бомбу, загрлио ћерку и ставио на груди упаљену бомбу.

На крају овог поглавља, у коме се говори о борбама на овоме подручју 1941. године, интересантно би било осврнути се још једном, укратко, на питање такозване реорганизације одреда на југу Србије, на њихово смањење, до којег је долазило у разним видовима на почетку 1942. године.

Поменуто је да је штаб Озренског одреда у јануару 1942, на Облој глави, изнад Алексинца, поделио на четири групе Одред који је тада бројао око 50 бораца. У подацима се каже да је тој подели присуствовао, и чак је дозволио, делегат ОК Ниш. У фебруару 1942. исти се случај десио у Запању и на Бабичкој гори са Бабичким и Нишавским одредом, када су оба знатно смањена. И том приликом помињу се слична упутства дата од истог партијског руководиоца из Ниша. На одговарајућем месту такође је решено да је Расински одред преко Оперативног штаба, а такође од руководства из Ниша, добио исту директиву да „реорганизује“ Одред, да се болесници и старији врате кућама, и слично. На Пасјачи је овакво „растерећење“ одреда вршено у два маха у зиму 1941/42. године. Слична појава и у исто време примећена је у Кукавичком одреду, који је такође отпустио кући „слабе и некомпромитоване“, и тако знатно смањио број својих бораца.

С друге стране, сасвим је сигурно да су против таквог смањивања одреда, ма у каквој форми, били и ПК Србије и Покрајинско поверенство у Нишу, па и ОК Ниш. Ови партијски форуми су овакве поступке упоређивали са издајом, оштро интервенисали где год би дошло до њих, одређивали комисије које су испитивале такве слушајеве, оштро кажњавали, и слично.

Међутим смањивање одреда је чињеница, као и то да оно, очигледно, није увек било само одлука односних одредских руководстава. Највероватније је да је то била последица погрешног тумачења већ раније поменутог писма ЦК КПЈ, које је он, 14. децембра 1941, у вези са ситуацијом у Србији после прве офанзиве, послао ПК за Србију. У том писму се после низа упутстава, у тачки 8, каже: „Партизанске јединице треба да буду мале чете од око 50 бораца, лако покретљиве...” Ово писмо је баш у раздобљу 1941/42. године дошло у ове крајеве и било прорађивано. Но није искључено, исто тако, да су поједини другови из партијских руководстава из Ниша — готово зато што су се та руководства у тадашњим условима ређе састајала и доносила заједничке одлуке — погрешно протумачили речено писмо, или да су и мимо њега, у појединим ситуацијама, доносили погрешне одлуке.